И. С. ТУРГЕЊЕВ – САБРАНА ДЕЛА – КЊИГА IV

УОЧИ НОВИХ ДАНА

НАРОДНА ПРОСВЕТА – БЕОГРАД

I. S. TURGENjEV
SABRANA DELA U 20 KNjIGA

UREDNIK
MILAN KAŠANIN

IZDANjE, ŠTAMPA I POVEZ
IZDAVAČKOG PREDUZEĆA
NARODNA PROSVETA

BEOGRAD
1935

IVAN S. TURGENjEV
IZABRANA DELA

KNJIGA IV

S RUSKOG PREVELA
ZORKA M. VELIMIROVIĆ

I. S. TURGENjEV
UOČI NOVIH DANA

I

U senci visoke lipe, na obali reke Moskve, blizu Kuncova, jednoga od najtoplijih letnjih dana 1853 godine, ležali su na travi dva mladića. Jedan, po izgledu od dvadeset i tri godine, visok, crnomanjast, sa oštrim i malo krivim nosom, visokim čelom i uzdržanim osmehom na širokim usnama, ležao je na leđima i zamišljeno gledao u daljinu, lako žmireći svojim malim sivim očima; drugi je ležao potrbuške, poduprevši obema rukama svoju plavu kovrdžavu glavu i tako isto gledao nekud u daljinu. Bio je tri godine stariji od svoga druga, ali je izgledao mnogo mlađi, brkovi tek što su mu bili izbili, a na bradi vijugale se lake male. Bilo je nečeg detinjski umiljatog, nečeg privlačno otmenog u sićušnim crtama njegovog svežeg, okruglog lica, u njegovim ljupkim kestenjavim očima, lepim, napućenim usnama i belim ručicama. Sve na njemu disalo je srećnom veselošću zdravlja, disalo je mladošću — bezbrižnošću, samopouzdaljem, razmaženošću, dražesnom mladošću. On je i treptao očima, i smeškao se, i podupirao glavu, kao što to čine dečaci, koji znaju da se na njih rado gleda. Na sebi je imao široki beli kaput nalik na bluzu, plava marama obavijala je njegov tanki vrat, izgužvan slamni šešir valjao se po travi pored njega.

Njegov drug, u poređenju s njim, izgledao je kao starac, i, gledajući njegovu nespretnu figuru, niko ne bi pomislio da i on uživa, da je i njemu prijatno. Ležao je nezgodno; njegova velika, gore široka, dole šiljata glava nespretno je stajala na dugačkom vratu; nespretnoot se ogledala i u samom položaju njegovih ruku, njegova tela utegnutog kratkim crnim kaputićem, njegovih nogu s isturenim kolenima, nalik na zadnje noge vilinog konjlca. Pri svem tom bilo je nemoguće ne priznati u njemu lepo vaspitana čoveka; otisak „pristojnosti” opažao se u celoj njegovoj zdepastoj figuri. Njegovo ružno i, šta više, malo smešno lice izražavalo je misao i dobrotu. Zvao se Andreja Petrović Bersenjev; njegov drug, plavi mladić, zvao se Pavle Jakovljević Šubin.

— Zašto i ti ne ležiš potrbuške, kao ja? — poče Šubin. — Ovako je mnogo bolje. Osobito kad podigneš noge i udaraš potpeticama jednu o drugu — evo ovako. Trava pod nosom: dosadi ti se gledati predeo — gledaj na kakvu buba maru kako mili po travčici, ili na

mrava kako se pravi važan. Zbilja, ovako je bolje. A tn si tu zauzeo nekakvu lažno klasičnu pozu, ni uzmi, ni ostavi, kao igračica u baletu kad se naslanja na stenu od kartona. Ne zaboravljaj da sad imaš pravo da se potpuno odmaraš. Nije šala biti treći u rangu! Odmorite se, ser, prestanite sa naprezanjem, opružite svoje udove!

Šubin izgovori celu tu besedu kroz nos, poluleno, polušaljivo, (tako govore razmažena deca sa domaćim prijateljima koji im donose bonbone), i, ne čekajući odgovora, nastavi:

— Mene najviše iznenađuje kod mrava, gundelja i druge gospode insekata, njihova neobična ozbiljnost; jure tamo amo s tako važnim izrazom kao da i njihov život nešto znači! Čudnovato! Čovek — gospodar prirode, najviši stvor obraća pažnju na njih, a njima ni brige za njega; šta više, neki komarac stane na nos gospodaru prirode i počne ga upotrebljavati za svoju hranu. To je uvreda. A s druge strane, opet, po čemu je njihov život gori od našega? I zašto da se i oni ne prave važni, kad i mi dopuštamo sebi da budemo važni? No, dela, filosofe, razreši mi tu zagonetku! Što ćutiš? A?

— Šta?... — zapita Bersenjev, trgnuvši se.

— Šta! — ponovi Šubin. — Tvoj drug izlaže pred tobom duboke misli, a ti ga i ne slušaš.

— Ja sam uživao u prirodi. Pogledaj kako se polja blistaju na suncu! (Bersenjev je malko vrskao).

— Divan odblesak, — primeti Šubin. — Jednom rečju, priroda!

Bersenjev klimnu glavom.

— Trebalo bi da te sve ovo mnogo više oduševljava nego mene. To je iz tvoje oblasti: ti si umetnik.

— Ne, to nije iz moje oblasti, — odgovori Šubin, zavalivši šešir na potiljak. — Ja sam mesar; moj je posao meso, lepiti meso, ramena, noge, ruke, a ovde nema ni oblika, ni svršetka, rasturilo se na sve strane... Idi hvataj!

— Ali i ovde ima lepote, — primeti Bersenjev. — Zbilja, jesi li završio svoj bareljef?

— Kakav?

— Dete s jarcem.

— Vraga! vraga! vraga! — uzviknu Šubin pevajući. — Kad sam video prave, stare, antike, razbio sam svoje tričarije. Ti mi pokazuješ prirodu i kažeš: „i ovde je lepota”. Razume se, lepote ima u svemu,

pa čak i u tvome nosu, ali svaka se lepota ne može dostići. Stari je nisu ni tražili; sama je silazila u njihove tvorevine, otkuda — Bog bi znao, možda s neba. Njima je pripadao ceo svet, mi se ne možemo toliko širiti, kratke su iam ruke. Mi bacamo udicu u jednom pravcu, pa stražarimo. Trgne li, bravo! a ne trgne li...

— Stani, stani, — odgovori Bersenjev. — To je paradoks. Ako ti ne osećaš lepotu i ne voliš je svuda gde god je nađeš, onda je ni u tvojoj umetnosti nećeš postići. Ako te ne zanosi divan izgled, ako prijatna muzika ništa ne govori tvojoj duši, hoću reći: ako ne saosećaš...

— E, ti si neki saosetljivko! — lupi Šubin i sam se nasmeja novoskovanoj reči, a Bersenjev se zamisli. — Ali, brate, — nastavi Šubin, — ti si pametan, filosof, treći kandidat moskovskoga univerziteta, strašno je s tobom prepirati se, osobito meni, nedoučenu đaku; ali ja ti kažem: da osim svoje umetnosti ja volim lepotu samo u žena... u devojaka, a i to od nekog vremena...

On se prevrnu na leđa i podmetnu ruke pod glavu.

Nekoliko trenutaka prođoše u ćutanju. Tišina podnevne žege pritiskivala je usijanu i uspavanu zemlju.

— Zbilja, kad je reč o ženama, — poče opet Šubin. — Zašto niko ne zauzda Stahova? Jesi li ga video u Moskvi?

— Nisam.

— Starac je sasvim poludeo. Po čitave dane presedi kod svoje Avgustine Hristijanovne, očajno mu je dosadno, ali sedi. Gledaju se tako glupo... Odvratno je čak i gledati. Pomisli! Kakvom je porodicom Bog blagoslovio toga čoveka: ali ne vredi to ništa, daj ti njemu samo Avgustinu Hristijanovnu. Ja ne znam ništa odvratnije od njene pačije fizionomije! Ovih dana lepio sam njenu karikaturu po dantonovskom ukusu. Prilično je ispala. Pokazaću ti je.

— A napreduje li bista Jelene Nikolajevne? — zapita Bersenjev.

— Ne, dragi moj, ne napreduje. To lice može da te dovede u očajanje. Gledaš, linije iste, stroge, prave; čini ti se, nije teško shvatiti sličnost. Ali nije tako... Nikako ne ide. Jesi li primetio kako ona sluša? Ni jedna joj se crta ne pokreće, samo joj se izraz pogleda neprestano menja, a od toga menja se cela figura. Šta tu može da uradi vajar, pa još rđav? Vanredno stvorenje... neobično stvorenje, — dodade posle kratkog ćutanja.

— Jest, ona je vanredna devojka, — ponovi za njim Bersenjev.

— A kći Nikole Artemijevića Stahova! Eto ti, na posle toga razmišljaj o krvi i potomstvu. I zbilja, zanimljivo, ona je zaista prava njegova kći, jer liči na nj, a liči i na mater, Anu Vasiljevnu. Ja od sveg srca poštujem Anu Vasiljevnu, ona je moja dobrotvorka, ali je, brate, ćurka. Otkud dakle u Jelene onaka duša? Ko je zapalio onaj plamen? Moj filosofe, eto ti opet zagonetke!

Ali „filosof", kao i pre, ne odgovori ništa. Bersenjev uopšte nije bio govorljiv, a kad bi govorio, izražavao se nevešto, mucao je, bez potrebe mašući rukama. Ali u ovaj mah njegovu je dušu ispunjavala neka osobita tišina, tišina koja je bila nalik na umor i tugu. On se od skoro beše preselio van grada, posle dugog i teškog rada koji mu je oduzimao po nekoliko sati dnevno. Nerad, nega i čist vazduh, saznanje da je postigao svoju svrhu, prijatan i nemaran razgovor sa prijateljem, iznenada izazvani lik miloga stvorenja, svi ti raznovrsni i, u isto vreme, po nečem srodni utisci, sliše se u njemu u jedno opšte osećanje, koje ga je i umirivalo, i uzbuđivalo, i slabilo... Bio je mladić vrlo osetlivih živaca.

Pod lipom beše hladovina i tišina; pčele i muve koje su unaokolo letele kao da su tiše zujale; čista niska trava, smaragdove boje bez zlatnih preliva, nije se njihala; visoke stabljike stajale su nepomično, kao uklete; male kitice žutih cvetića visile su na najnižim grančicama lipe, kao mrtve. Slatki miris prodirao je svakim dahom u dubnnu grudi, grudi su se napajale njim. U daljini, s onu stranu reke, do obzorja sve je treptalo, sve gorelo; povetarac je katkad pirio i povećavao treptanje; prozračna para kolebala se nad zemljom. Ptice se nisu čule, jer one ne pevaju na pripeci; ali su zato zrikavci na ove strane zrikali, bilo je prijatno slušati taj vatreni zvuk života, sedeći u hladovini i miru: on je uspavljivao i budio maštu.

— Jesi li opazio, — poče Bersenjev, potpomažući svoje reči pokretima ruku, — kakav neobičan osećaj budi u nama priroda? Sve je u njoj tako puno, jasno, hoću reći tako zadovoljno sobom, i mi to razumemo i naslađujemo se tim, a u isto vreme, u meni bar, uvek izaziva neki nemir, neki strah, pa čak i tugu. Šta li to znači? Da li pred njom, pred njenim licem, jače osećamo sve naše nesavršenstvo, svu našu nejasnost ili nam je malo ono čmme se ona

zadovoljava, ili drugoga, to jest hoću reći, šta je nama potrebno, u nje nema.

— Hm, — odgovori Šubin, — ja ću ti reći, Andreja Petroviću, od čega to biva. Ti si opisivao osećaj usamljenog čoveka koji ne živi, već samo posmatra i obamire. Našto posmatrati? Živi, i bićeš junak. Ma koliko kucao na vrata prirodina, ona ti se neće odazvati razumljivim jezikom, zato što je nema. Zazvučaće i zatreperiti kao struna, ali pesme od nje ne očekuj. Živa duša, odazvaće se, i to prvo ženska. Zato ti, plemeniti druže moj, potraži drugaricu svome srcu, pa će odmah nestati svih tih tužnih osećaja. Eto šta je nama „potrebno”, kao što ti veliš. Jer ta uznemirenost i tuga, to ti je jedna vrsta gladi. Daj želucu dobre hrane, pa će odmah sve doći u red. Zauzmi svoje mesto u prostoru, budi telo, brate moj. A i šta je to, našto priroda? Čuj samo: ljubav... kakva sila, vatrena reč! Priroda... kakav hladan, školski izraz! Zato (Šubin zapeva): „Živela Marija Petrovna!” ili ne, — dodade on, — ne Marija Petrovna, ali svejedno. Vous me comprenez[1].

Bersenjev se podiže malo, odupirući podbradak na skrštene ruke.

— Zašto se potsmevaš, — reče on i ne gledajući na svoga druga, — zašto se izdevaš? Ali ti imaš pravo: Ljubav je velika reč, veliko osećanje... Ali o kakvoj ljubavi govoriš ti?

Šubin se takođe podiže.

— O kakvoj ljubavi? O kakvoj hoćeš, samo ako je ima. Priznajem ti, po mome uverenju nema različnih ljubavi. Ako si zavoleo koju...

— Od sveg srca, — prihvati Bersenjev.

— Dabogme, to se samo po sebi razume: srce nije jabuka, njega ne možeš razdeliti. Pravo imaš ako si koju zavoleo. Nisam mislio da te ismevam. Srce mi je sada tako nežno, tako odmekšalo... Ja sam samo hteo da objasnim zašto priroda, kao što ti veliš, tako utiče na nas. Zato što ona budi u nama potrebu ljubavi, a nije u stanju da je zadovolji. Ona nas tiho goni u druge žive zagrljaje, a mi je ne razumemo, već očekujemo nešto od nje same. Ah, Andreja, Andreja, kako je lepo! Ovo sunce, ovo nebo nad nama, sve, sve je oko nas lepo, a ti tuguješ; ali kad bi ti u ovom trenutku u svojoj ruci držao ruku ljubljene žene, kad bi ta ruka i ta žena bile tvoje, kad bi ti čak gledao njenim očima, osećao ne samo svojim već i njenim srcem, —

onda, Andreja, ne bi priroda izazivala u tebi tugu i strah, niti bi ti opažao njenu lepotu; ona bi se sama radovala i pevala, ona bi ponavljala tvoju himnu, jer bi ti njoj nemoj dao jezik!

Šubin skoči na noge i prođe dva puta tamo amo, a Bersenjev saže glavu i lice mu pokri lako rumenilo.

— Ja se ne slažem s tobom potpuno, — poče on, — priroda nas ne opominje uvek na... ljubav. (On teško izgovori ovu reč). Ona nam i preti, opominje nas na strašne... i nedokučive tajne. Neće li nas ona progutati, ne guta li nas ona neprestano? Ta u njoj je i život i smrt; smrt iz nje isto tako jasno govori kao i život.

— I u ljubavi je život i smrt, — dodade Šubin.

— A posle, — nastavi Bersenjev, — kad ja, na primer, stojim u proleće u šumi, u zelenoj česti, kad mi se čini da čujem romantične zvuke Oberonovog roga (Bersenjev se pomalo stideo kad je izgovarao te reči), zar je i to?...

— Žeđ ljubavi, žeđ sreće, i ništa drugo! — prihvati Šubin. — Znam i ja te zvuke, osetio sam i ja tu milinu i tu čežnju koje nailaze u dušu u senci šume, u njenim nedrima, ili u veče, na otvorenom polju, kad sunce zalazi a reka se puši iza žbunja. Pa i od šume, i od reke, i od zemlje, i od neba, od svakog oblačka, od svake travke očekujem i tražim sreće, ja u svemu osećam njenu blizinu, čujem njen poziv. „Moj je Bog — Bog svetlosti i veselja“. Tako sam bio počeo jednu svoju pesmu; priznaj da mi je prvi stih bio sjajan, ali drugi nikako nisam mogao da napabirčim. Sreće, sreće! dok život još nije prošao, dok su nam svi udovi u našoj vlasti, dokle još idemo uz brdo, a ne niz brdo! Do vraga! — nastavi Šubin žustro, — mi smo mladi, nismo nikakve nakaze, nismo glupi: izvojevaćemo sebi sreću!

On zatrese svoju kovrčastu kosu i samopouzdano, gotovo izazivački pogleda gore, u nebo. Bersenjev podiže oči na nj.

— Kako da nema na svetu ničega iznad sreće? — reče on tiho.

— Na primer? — zapita Šubin i zastade.

Eto, na primer nas dvojica, mi smo, kao što veliš, mladi, recimo i dobri ljudi; svaki od nas želi sreće za sebe... Ali da li je upravo ta reč „sreća" ona što bi nas spojilo i raspoložilo, je li to zaista nešto što bi nas pokrenulo da pružimo ruku jedan drugom? Nije li ona sebična, Neće li nas, možda, baš ta reč rastaviti i otuđiti?

— A ti znaš i takve reči koje spajaju?

— Znam, i nije ih malo; znaš ih i ti.

— Pa dela, koje su to?

— Pa, recimo, umetnost, — ti si, eto, umetnik, — otadžbina, nauka, sloboda, pravda.

— A ljubav? — zapita Šubin.

— I ljubav spaja, ali ne ona ljubav za kojom ti sada čezneš: ne ljubav — naslada, nego ljubav — požrtvovanje.

Šubin se namršti.

— To je lepo, ali za Nemce; po ja hoću da volim za sebe; hoću da budem broj prvi.

— Broj prvi, — ponovi Bersenjev. — A meni se čini da je sav zadatak našega života, staviti se na drugo mesto.

— Ako SVI budu tako radili kao što ti savetuješ, — reče Šubin, sa žalosnim izrazom, — onda niko na svetu neće jesti ananasa: sve će ih drugima ostavljati.

— Znači da ananasi i nisu potrebni, uostalom ns brini se, uvek će se naći takih ljubitelja koji će drugnma i hleb iz usta otimati.

Oba prijatelja ućutaše.

— Ovih dana sam se opet sreo sa Insarovom, — poče Bersenjev. — Pozvao sam ga da me poseti; neizostavno hoću da ga upoznam s tobom... i sa Stahovljevima.

— Ko je taj Insarov? A da, onaj Srbin ili Bugarin, o kojem si mi govorio? Onaj patriot? Da ti on nije ulio sve te filosofske misli?

— Može biti.

— Je li neobična individua?

— Jeste.

— Je li pametan, darovit?

— Pametan?... Darovit? Ne znam, ne mislim.

— Nije? Pa šta je onda na njemu osobito?

— Videćeš. A sad, mislim, treba da idemo... Ana Vasiljevna čeka nas, bez sumnje. Koliko je sati?

— Tri. Hajdemo. Kakva je zapara! Ovaj mi je razgovor svu krv zapalio. A i tebi... nisam ja badava umetnik: sve primetim. Priznaj mi iskreno: da li te zanimaju žene?...

Šubin htede da zagleda u lice Bersenjevu, ali se ovaj obrnu i iziđe ispod lipe. Šubin takođe pođe za njim, nemarno graciozno koračajući svojim malim nožicama. Bersenjev se kretao nespretno,

visoko uzdižući ramena pri hodu i protežući vrat; pri svem tom izgledao je mnogo otmeniji od Šubina, više džentlmen, reklo bi se, kad ta reč kod nas ne bi bila tako otrcana.

II

Mladi ljudi spustiše se k reci Moskvi i pođoše pored obale. Sa vode je vejala svežina, mali talasići su tiho pljuskali i prijatno uticali na sluh.

— Ja bih se opet kupao, — progovori Šubin, — ali se bojim da ne zadocnim. Pogledaj reku: baš kao da nas mami. Stari Grci bi priznali u njoj nimfu. Ali mi nismo Grci, o, nimfo! Mi smo — Skiti debelokožari.

— Mi imamo naše rusalke[2], — primeti Bersenjev.

— Odlazi s tvojim rusalkama! Našto će meni, vajaru, ti izrodi zaplašene, hladne mašte, te slike rođene u tesnoj sobi, u mračnim zimskim noćima? Meni je potrebna svetlost, prostor... Kada li ću ja, Bože moj, poći u Italiju, kada...

— To jest, hoćeš da kažeš... u Malorusiju?

— Sram te bilo, Andreja Petroviću, što me prekorevaš zbog moje gluposti, za koju se i bez toga kajem. Prinajem da sam glupo radio: dobra Ana Vasiljevna dala mi je novaca za put u Italiju, a ja odoh Hohlima[3] da jedem valjušaka, i...

— Ne govori dalje, molim te, — prekide ga Bersenjev.

— Ali ja ti opet kažem da taj novac nije uzalud potrošen. Ja sam tamo video takvih tipova, osobito ženskih... Razume se, priznajem da izvan Italije nema spasenja!

— Ti ćeš otići i u Italiju, — reče Bersenjev, ne obrćući se njemu, — i ništa nećeš uraditi. Uvek ćeš samo mahati krilima, ali nećeš poleteti. Poznajem ja vas!

— Stavaser je poleteo... I ne samo on. A ako ne poletim, znači da sam morski pingvin bez krila. Ja se ovde gušim, ja hoću u Italiju, — nastavi Šubin, — tamo je sunce, tamo je lepota...

U tom grenutku ukaza se na stazici, kojom su prijatelji išli, mlada devojka sa širokim slamnim šeširom i ružičastim suncobranom na ramenu.

— Šta vidim? I ovde nam u susret dolazi lepota! Skromni umetnik klanja se zanosnoj Zoji! — povika Šubin, teatralno razmahnuvši šeširom.

Mlada devojka, na koju se odnosio taj pozdrav, zastade, popreti mu prstom i, kad joj obojica prijatelja priđoše, progovori zvučnim, malo vrskavim glasićem:

— Šta, gospodo, zar nećete ručati? Sto je postavljen.

— Šta čujem? — poče Šubin, pljesnuvši rukama. — Je li moguće, dražesna Zoja, da ste se po ovoj vrućini odvažili ići da nas tražite? Da li tako treba da razumem vaše reči? Kažite, je li moguće? Ili ne, bolje ne govorite, kajanje bi me u trenutku ubilo.

— Oh, prestanite, Pavle Jakovljeviću, — odgovori devojka zlovoljno, — zašto vi sa mnom nikad ne govorite ozbiljno?, Naljutiću se, — dodade ona s koketnim osmehom i napući usne.

— Nećete se naljutiti na mene, idealna Zoja Nikitišna, nećete me baciti u mračni bezdan besnoga očajanja. Ja ne umem da govorim ozbiljno, jer nisam ozbiljan čovek.

Devojka sleže ramenima i okrenu se Bersenjevu.

— Eto, on uvek tako, ponaša se sa mnom kao sa devojčicom, a meni je već punih osamnaest godina. Ja sam već velika.

— Bože moj! — prostenja Šubin, prevrćući oči; međutim se Bersenjev ćuteći smešio.

— Pavle Jakovljeviću! Ja ću se naljutiti. Hélène je bila pošla sa mnom, — nastavi ona, — ali je ostala u vrtu. Poplašila se od vrućine; ali ja se ne bojim pripeke. Hajdemo.

Ona pođe napred stazicom, povijajući lako pri svakom koraku svoj vitki stas i uklanjajući svojom lepom ručicom, u crnoj pletenoj rukavici, meke, duge kovrdžice s lica.

Prijatelji pođoše za njom, (Šubin je čas pritiskivao ćuteći ruke na srce, čas ih opet podizao više glave), i posle nekoliko trenutaka nađoše se pred jednim od mnogobrojnih letnjikovaca koji okružuju Kuncovo. Mala drvena kućica s mezaninom, obojena ružičastom bojom, uzdizala se u sred vrta i nekako naivno pogledala između zelenih grana. Zoja prva otvori kapiju, utrča u vrt i povika:

— Dovela sam skitnice.

Mlada devojka sa bledim, izrazitim licem, ustade sa klupe, blizu staze, a na pragu kuće ukaza se gospođa u ljubičastoj svilenoj haljini i, podignuvši vezenu maramicu od batista nad glavom, da bi se zaklonila od sunca, osmehnu se umorno i tromo.

III

Ana Vasiljevna Stahova, po rođenju Šubina, ostala je još u sedmoj godini siroče bez oca i majke i postala naslednica dosta velikog imanja. Imala je i vrlo bogate i vrlo siromašne rođake; siromašne po ocu, bogate po materi: senatora Volgina, kneževe Čikurasove. Knez Ardalion Čikurasov, koji joj beše postavljen za tutora, dade je u najbolji moskovski ženski zavod, a po izlasku iz zavoda uze je k sebi u kuću. On je živeo otvoreno i preko zime je priređivao balove. Budući muž Ane Vasiljevne, Nikola Artemijević Stahov, osvojio ju je na jednom od tih balova, na kome je ona bila u „divnoj ružičastoj haljini, sa sitnim ružicama u kosi”. Ona je čuvala te ružice. Nikola Artemijević Stahov, sin kapetana u ostavci, ranjenoga 1812 godine, zbog čega je dobio vrlo prinosno zvanje u Petrogradu, stupio je u šesnaestoj godini u kadetsku školu, a odatle u gardu. Bio je lep, dobro razvijen i važio mal’ te ne za najboljeg kavaljera na večernjim zabavama srednjih krugova, društva Koje je poglavito posećivao; u veliki svet nije imao pristupa. Od rane mladosti maštao je da postane krilni ađutant i da se dobro oženi; prvu je želju morao napustiti, ali se utoliko čvršće držao druge. Zbog toga je svake zime išao u Moskvu. Nikola Artemijević govorio je dobro francuski, važio je kao filosof, jer nije živeo raskalašno. Još kao potporučnik voleo je da se uporno prepire, na primer o tome: može li čovek za života svoga obići ceo svet, može li doznati šta se zbiva na morskome dnu, i uvek je bio toga mišljenja, da ne može.

Nikola Artemijević beše navršio dvadeset i pet godina kad je „upecao” Anu Vasiljevnu; on dade ostavku i ode u selo da se bavi gazdinstvom. Ubrzo mu dosadi seoski život, imanje beše dato pod zakup; on se preseli u Moskvu, u ženinu kuću. U mladosti nije voleo ni karte, ni druge zabave te vrste, ali sada poče strasno igrati na lutriji, a kad zabraniše lutriju, poče da se karta. Kod kuće mu beše dosadno; sprijatelji se s jednom udovicom nemačkog porekla, kod koje je gotovo sve vreme provodio. U leto 1853 godine ne dođe u Kuncovo, ostade u Moskvi, tobože da se leči mineralnim vodama; u stvari, ne htede da se rastaje od svoje udovice. Uostalom, on je i s njom malo govorio, nego se, takođe, više prepirao može li se

pogoditi kako će vreme biti, itd. Jednom ga nazvaše frondeur[4]; taj mu se naziv veoma dopade. „Jest, — mislio je on, opustivši usne sa zadovoljnim osmehom i klateći se, — mene ne mogu lako zadovoljiti; mene Neće prevariti”. Fronderstvo Nikole Artemijevića sastojalo se u tome što on, kad, na primer, čuje nešto o živcima, zapita: „a šta su to živci?” Ili, kad neko pred njnm spomene uspehe astronomije, tada će on reći: „a zar vi verujete u astronomiju?” Kad bi pak hteo da sasvim uništi protivnike, rekao bi: „sve su to samo prazne reči”. Valja priznati da se mnogim ljudima takvo tvrđenje činilo (i dosad se čini) neoborivo; ali Nikola Artemijević nikako nije ni slutio da ga je Avgustina Hristijanovna u svojim pismima rođaci Teodolindi Peterzilius nazivala: Mein Pinselchen[5].

Žena Nikole Artemijevića, Ana Vasiljevna, bila je mala, suvonjava gospođa sa finim crtama lica, sklona uzbuđenju i seti. U zavodu zanimala se muzikom i čitanjem romana, zatim je sve to napustila, počela je da se kinđuri, pa je i to ostavila; počela je da se zanima vaspitanjem svoje kćeri, ali i tu popusti i predade je u ruke guvernante; svršilo se time da ništa nije radila, samo je večito tugovala i uzbuđivala se. Rođenje Jelene Nikolajevne razorilo joj je zdravlje, te više nije mogla imati dece. Nikola Artemijevnć izgovarao se na tu okolnost, da bi opravdao svoje poznanstvo s Avgustinom Hristijanovnom. Nevernost muževljeva strašno je jedila Anu Vasiljevnu; osobito ju je bolelo što je jednom prilikom prevarom poklonio svojoj Nemici dva siva konja iz ergele Ane Vasiljevne. U oči ga nikad nnje prekorevala, ali se krišom žalila na njega svima u kući, pa čak i kćeri. Ana Vasiljevna nije volela da izlazi, bilo joj je prijatnije ako joj dođe gost i priča ma o čemu; u samoći bi odmah zanemogla. Srce joj beše puno ljubavi i meko: život ju je brzo smrvio.

Pavle Jakovljević Šubin bio je sin njenoga brata od strica. Otac mu je služio u Moskvi. Braća mu stupiše u kadetsku školu; on je bio najmlađi, ljubimac materin, nežnoga sastava, on ostade kod kuće. Njega odrediše za univerzitet i s mukom ga zadržaše u gimnaziji. Još kao dete pokazivao je naklonost ka vajanju; bogati senator Volgin, videći jedanput jednu njegovu statueticu kod njegove tetke (njemu je tada bilo šesnaest godina), izjavi da želi da potpomogne darovitog mladića. Iznenadna smrt Šubinovog oca umalo što ne

izmeni svu budućnost mladoga čoveka. Senator, zaštitnik darovitih ljudi, pokloni mu Omirovu bistu od gipsa — pa tu! Ali ga Ana Vasiljevna pomože novcem, i on, kako tako, u devetnaestoj godini stupi na univerzitet, na medicinski fakultet. Pavle nije imao nimalo volje za medicinu, ali po ondašnjoj univerzitetskoj uredbi nije mogao da stupi na drugi koji fakultet; pri tom se nadao da će bar izučiti anatomiju. Ali on ne izuči anatomiju; ne pređe na drugu godinu, i, ne sačekavši ispit, izađe sa univerziteta, u nameri da se otsad posveti jedino svome pozivu. Trudio se usrdno, ali s prekidima; skitao se po okolini Moskve, lepio je i crtao portrete seoskih devojaka, sastajao se sa raznim licima, mladim i starim, iz višeg i nižeg staleža, sa italijanskim i ruskim umetnicima, Nije htio ni da čuje o akademiji, niti je priznavao ma i jednoga profesora. Imao je nesumnjivo dara, te ga u Moskvi priznaše. Njegova mati, rodom Parižanka, iz dobre porodice, žena dobra i pametna, naučila ga francuskom jeziku, brinula se i zanimala njim i danju i noću, ponosila se njim i, umirući još u mladim godinama od jektike, molila Anu Vasiljevnu da ga primi k sebi. Njemu tada beše dvadeset prva godina. Ana Vasiljevna ispuni poslednju želju njegove matere: on je stanovao u maloj sobici u krilu letnjikovca.

IV

— Hajdemo na ručak, hajdemo, — progovori bolećivim glasom domaćica, i svi pođoše u sobu za ručanje. — Sedite do mene, Zoé, — reče Ana Vasiljevna, — a ti, Hélène, zabavljaj gosta, a ti, Paul, molim te, ne budi nestašan i ne diraj Zoé. Danas me boli glava.

Šubin opet podiže oči k nebu; Zoé mu odgovori poluosmehom. Ta Zoé, ili, bolje reći, Zoja Nikitišna Miler, beše prijatna, malo razroka ruska Nemica, sa nešto razdvojenim nosićem na kraju i rumenim tankim usnama, plava, punačka. Vrlo je lepo pevala ruske pesme i svirala često na klaviru razne, čas vesele, čas žalosne komade. Odevala se ukusno, ali nekako detinjasto i vrlo uredno. Ana Vasiljevna uzela ju je za drugaricu kćeri i gotovo stalno držala kraj sebe. Jelena se na to nije ljutila: ona i tako nije znala šta da govori sa Zojom kad bi se desilo da ostanu nasamo.

Ručak je trajao dosta dugo. Bersenjev je razgovarao sa Jelenom o univerzitetskom životu, o svojim namerama i nadama. Šubin je prisluškivao i ćutao, jeo je s usiljenim prohtevom, bacajući pokatkad smešnotužne poglede na Zoju, koja mu je, sa svoje strane, odgovarala uvek istim ravnodušnim osmehom. Posle ručka Jelena sa Bersenjevom i Šubinom ode u vrt; Zoja pogleda za njima i, slegnuvši ramenima. sede za klavir. Ana Vasiljevna reče:

— Zašto i vi ne idete u šetnju? — pa i ne čekajući odgovora, dodade: — svirajte mi nešto tako žalosno...

— La dernière pensée de Weber?[6] — upita Zoja.

— Ah, da, od Vebera, — reče Ana Vasiljevna, sedajući u naslonjaču, a suze joj zablistaše na trepavicama.

Međutim, Jelena odvede obojicu prijatelja u senicu od bagrema, u kojoj na sredini beše drveni sto sa klupama unaokolo. Šubin se obazre, poskoči nekoliko puta i, prošaptavši: „Čekajte!”, otrča u svoju sobu, donese komad ilovače i poče lepiti Zojinu fnguru, mašući glavom i potsmešljivo brbljajući.

— Opet stara šala, — reče Jelena, gledajući njegov rad i obraćajući se Bersenjevu, s kojim nastavi razgovor, počet o ručku.

— Stara šala! — ponovi Šubin. — Predmet je očajno neiscrpan! Osobito me je danas izvela iz strpljenja..

— A zašto? — upita Jelena. — Čovek bi pomislio da govorite o kakvoj zloj, odvratnoj babi. Divna, mlada devojka...

— Zacelo, — reče Šubin, — ona je lepa, vrlo lepa; uveren sam da svaki ko je vidi, nesumnjivo mora pomisliti: ala bi bilo prijatno... odigrati s njom jednu polku; a uveren sam tako isto da ona sve to zna i da joj je prijatno... Našto onda to stidljivo prenemaganje, ta skromnost? Ali, vi znate šta bih hteo da kažem, — dodade on kroz zube. — Uostalom, vi ste sad drugim zauzeti.

I slomivši Zojinu figuru, Šubin žurno i ljutito poče lepiti i gnječiti ilovaču.

— Dakle, vi želite da budete profesor? — upita Jelena Bersenjeva.

— Jest, — odgovori on, stežući među kolenima svoje crvene ruke. — To je moja najmillja misao. Dabogme, ja vrlo dobro znam šta mi nedostaje da budem dostojan toga visokog... hoću reći, da sam vrlo malo spreman, ali se nadam da ću dobiti dopuštenje da odem u inostranstvo; provešću tamo tri, četiri godine, ako je potrebno, i tada...

On zastade, snuždi se, zatim brzo kresnu očima i nevešto smešeći se, zagladi kosu. Kad je Bersenjev govorio sa ženskima, reči su mu teže dolazile i više je mucao.

— Hteli biste da budete profesor istorije? — zapita Jelena.

— Istorije ili filozofije, — dodade on, nižim glasom, — ako je moguće.

— U filozofiji je već i sada vraški jak, — primeti Šubin, praveći noktom duboke crte po blatu, — što bi išao u inostranstvo?

— I bićete potpuno zadovoljni vašim položajem? — pitaše Jelena, podupirući se laktom i gledajući ga pravo u oči.

— Sasvim, Jelena Nikolajevna, sasvim. Kakav bi poziv mogao biti plemenitiji? Pomislite: poći tragovima Timofeja Nikolajevića... Sama pomisao na takav rad ispunjava me radošću i zabunom, jest... zabunom, koja... dolazi od saznanja moje vrlo slabe snage. Pokojni otac ostavio mi je taj amanet. Nikad neću zaboraviti njegove poslednje reči.

— Vaš je otac umro ove zime?

— Jest, Jelena Nikolajevna, februara meseca.

— Kažu, — nastavi Jelena, — da je ostavio znamenito delo u rukopisu, — je li to istina?

— Istina je. On je bio neobičan čovek. Vi biste ga voleli, Jelena Nikolajevna.

— Uverena sam u to. A kakve je sadržine to delo?

— Teško je, Jelena Nikolajevna, da vam u malo reči predam sadržinu toga dela. Moj je otac bio vrlo obrazovan čovek, Šelingijanac, nije se izražavao uvek jasno...

— Andreja Petroviću, — prekide ga Jelena, — izvinite moje neznanje, šta znači Šelingijanac?

Bersenjev se lako osmehnu.

— Šelingijanac znači pristalica nemačkoga filozofa Šelinga, a u čemu se sastoji Šelingovo učenje...

— Andreja Petroviću! — dreknu Šubin. — Za Boga i po Bogu! Nećeš valjda Jeleni Nikolajevnoj držagi predavanje o Šelingu? Poštedi je!

— Predavanje nikako, — promrmlja Bersenjev i pocrvene, — hteo sam samo...

— A zašto ne i predavanje, — prihvati Jelena, — meni i vama vrlo su potrebna predavanja, Pavle Jakovljeviću.

Šubin je pogleda uporno i odjednom se nasmeja.

— Što se smejete? — upita ona hladno i oštro.

Šubin ućuta.

— No, dosta, ne ljutite se na mene, — progunđa on malo posle, — kriv sam. Uostalom, kakvo je to zadovoljstvo, molim vas, po ovakom vremenu, pod ovim drvetima, razgovarati o filozofiji? Bolje da govorimo o slavujima, ružama, o mladim očima i osmesima.

— Jeste, i o francuskmm romanima, o ženskim krpama, — nastavi Jelena.

— Pa i o krpama, samo ako su lepe, — reče Šubin.

— Dobro. Ali ako mi nećemo da govorimo o krpama? Vi se držite za slobodnog umetnika, zašto hoćete dakle da ograničavate tuđu slobodu? I dopustite mi još da vas pitam, zašto vi, kad tako mislite, napadate Zoju? S njom je naročito zgodno govoriti o krpama i ružama.

Šubin planu i ustade s klupe.

— A, tako! — poče on uzdrhtalim glasom. — Razumem vašu nameru, vi me šaljete k njoj, Jelena Nikolajevna, drugim rečima, ja sam suvišan ovde?

— Nisam ni pomislila da vas šaljem odavde.

— Vi hoćete da kažete, — nastavi Šubin vatreno, — da ja nisam za vaše društvo, da ja odgovaram njoj, da sam i ja tako prazan, besmislen i sićušan kao ta sladunjava Nemica? Zar nije tako?

Jelena namršti obrve i reče:

— Vi niste o njoj uvek tako mislili, Pavle Jakovljeviću.

— A! prekor! Vi me sad korite! — reče Šubin. — Ali, tako je, ja ne krijem da je bilo trenutaka, osobito jedan, kada su me ti sveži, vulgarni obrazi... Ali kad bih ja hteo da vam vratim prekor i da vam napomenem nešto... Ostajte zbogom, — dodade on, — inače mogu se izbrbljati.

I udarivši rukom po ilovači slepljenoj u obliku glave, pobeže iz senice i ode u svoju sobu.

— Dete, — reče Jelena, pogledavši za njim.

— Umetnik, — reče Bersenjev, smešeći se. — Svi su umetnici takvi. Moramo im opraštati njihove ćudi, to je njihovo pravo.

— Da, — odgovori Jelena. — Ali Pavle do sada još ničim nije zaslužio to pravo. Šta je uradio do sada? A sad mi dajte ruku i pođimo alejom. On nas je samo pomeo. Govorili smo o spisima vašega oca.

Bersenjev uze Jeleninu ruku i pođe s njom kroz vrt, ali se početi razgovor, suviše rano prekinut, ne nastavi. Bersenjev ponovo poče izlagati svoje nazore o profesorskim dužnostima, o svome budućem radu. On je lagano koračao pored Jelene, nespretno se kretao, nespretno je pridržavao njenu ruku, katkad je dodirivao ramenom i ni jedanput je nije pogledao; ali su mu reči tekle lako, iako ne sasvim slobodno; izražavao se prosto i tačno; u njegovim očima, koje su bludele čas po pesku, čas po travi, čas po stablima drveta, blistalo se plemenito oduševljenje, a u mirnom glasu izražavalo se zadovoljstvo čoveka kojemu se ukazala prilika da svoje misli i osećanja iskaže pred dragim mu stvorenjem. Jelena ga je slušala pažljnvo i, obrnuvši se k njemu u pola, nije skidala pogleda s njegova lako prebledelog lica, s njegovih blagih, umiljatih očiju, što su

izbegavale da se sretnu s njenima. Duša joj se otvarala, i nešto nežno, pravično i dobro prelivalo se i raslo u njenom srcu.

V

Šubin do same noći ne iziđe iz svoje sobe. Bilo se već sasvim smrklo, mlad mesec stojao je visoko na nebu, kumova slama se belela, nebo je bilo osuto zvezdama, kad Bersenjev, oprostivši se s Anom Vasiljevnom, Jelenom i Zojom, priđe vratima svoga prijatelja.

Vrata behu zatvorena, i on zakuca.

— Ko je? — začu se glas Šubinov.

— Ja, — reče Bersenjev.

— Šta hoćeš?

— Pusti me unutra, Pavle, dosta je bilo jogunstva; kako te nije sramota?

— Nije to jogunstvo, ja spavam i sanjam Zoju.

— Prestani, molim te. Ti nisi dete. Pusti me. Imam da govorim s tobom.

— Zar se nisi narazgovarao s Jelenom?

— Dosta, dosta; pusti me.

Šubin odgovori pretvornim hrkanjem. Bersenjev sleže ramenima i pođe kući.

Noć je bila topla i osobito tiha, kao da je sve unaokolo prisluškivalo i stražarilo. Bersenjev, okružen nepimičnom maglom, nehotice se zaustavljaše, prisluškujući u stražareći. Laki šušanj, nalik na šuštanje ženske haljine, podizao se katkad po vrhovima obližnjph drveta i budio u Bersenjevu slatko i tužno osećanje, osećanje polustraha. Mravi su mu prolazili po licu, oči mu se ledile od trenutnih suza: želeo je da se izvuče sasvim nečujno, da se sakrije, da se iskrade. Oštar vetrić dunu sa strane, on lako zadrhta i stade kao ukopan; sanjivi gundelj pade s grančice i lupi o stazu. Bersenjev tiho uzviknu: a! i opet zastade. Ali poče misliti o Jeleni i svi ti mimogredni utisci iščezoše odjednom, ostade samo oživljavajući utisak noćne svežine i noćne šetnje; svu mu dušu obuze slika mlade devojke. Bersenjev je išao pognute glave, sećajući se njenih reči, njenih pitanja. Topot brzih koraka začu se iza njega. On napreže sluh: neko kao da je trčao za njim, kao da ga je gonio; začu se isprekidano disanje i, odjednom, pred njim, iz crnoga kruga senke koja se širila oko velikoga drveta, iskrse gologlav, s razbarušenom kosom, sav bled na mesečevoj svetlosti, Šubin.

— Milo mi je što si pošao ovim putem, — s mukom progovori on, — ne bih zaspao cele noći da te nisam stigao. Daj mi ruku. Ti ideš kući?

— Kući.

Ja ću te otpratiti.

— Kako ćeš gologlav?

— Ne mari. Skinuo sam i okovratnik. Toplo je.

Prijatelji učiniše nekoliko koraka.

— Danas sam bio glup, je li? — upita odjednom Šubin.

— Iskreno da ti kažem, jesi. Ja ne mogu da te razumem. Nikad te takvog nisam video. I zašto si se naljutio, molim te! Za kojekakve sitnice?

— Hm, — promuca Šubin. — Eto kako se ti izražavaš, ali za mene nisu sitnice. Vidiš, dodade on, — moram da ti primetim da ja... šta... Misli o meni šta hoćeš... ja... no, da! Ja sam zaljubljen u Jelenu.

— Ti zaljubljen u Jelenu! — ponovi Bersenjev i zastade.

— Jest, — s usiljenom nemarnošću nastavi Šubin. — Tebe to iznenađuje? Reći ću ti više. Do večeras mogao sam se nadati da će i ona mene, vremenom, zavoleti, ali danas sam se uverio da nemam čemu da se nadam. Ona voli drugoga.

— Drugoga? Koga?

— Koga? Tebe! — povika Šubnn i udari Bersenjeva po ramenu.

— Mene!

— Tebe, — ponovi Šubin.

Bersenjev se trže jedan korak nazad i ostade nepomičan. Šubin ga oštro pogleda.

— I tebe to čudi? Kako si skroman, mladiću Ali ona te voli. Na račun toga možeš biti sasvim spokojan,

— Trabunjaš besmislice! — reče najzad Bersenjev ljutito.

— Ne, nisu besmislice. Ali što mi stojimo? Pođimo napred. U hodu je lakše. Ja je odavno poznajem i dobro je poznajem. Ja se ne varam. Ti joj se sviđaš. Bilo je vreme kad sam joj se i ja sviđao: ali prvo, ja sam za nju suviše lakomislen mladić, a ti si ozbiljno stvorenje, ti si moralno i fizički čist, ti... stani, nisam svršio, ti si savesno-umereni entuzijast, pravi pretstavnik onih žreca nauke kojima se, — ne, nije kojima, koji su tako opravdan ponos srednje

klase ruskog plemstva; a drugo, Jelena me je pre neki dan zatekla kako ljubim Zoji ruke!

— Zoji?

— Da, Zoji. Šta ćeš? Ona ima tako lepa ramena.

— Ramena?

— Pa da, ramena, ruke, zar nije svejedno? Jelena me je zatekla u sred toga slobodnog zanimanja posle ručka, a pre ručka ja sam u njenom prisustvu grdio Zoju. Na žalost, Jelena ne razume sve te prirodine protivurečnosti. Ti si se tu isprečio, ti veruješ... u šta ono ti veruješ?... crveniš, zbunjuješ se, čezneš za Šilerom, za Šelingom (a i ona neprestano traži znamenite ljude), i eto, ti si pobedio, a ja, nesrećnik, trudim se da se šalim... a... međutim...

Šubin odjednom zaplaka, ode u stranu, sede na zemlju i uhvati se za kosu.

Bersenjev mu priđe.

— Pavle, — poče on, — kakve su to detinjarije? — Molim te! Šta ti je danas? Bog zna šta ti je palo na pamet, pa plačeš. Pravo da ti kažem, čini mi se, kao da se pretvaraš.

Šubin podiže glavu. Suze mu blistahu na obrazima, prema mesečini, ali mu se lice osmehivaše.

— Andreja Petroviću, — poče on, — ti možeš misliti o meni šta hoćeš. Šta više, i ja sam gotov da priznam da danas imam živčani napad, ali sam, tako mi Boga, zaljubljen u Jelenu, a Jelena voli tebe. Ali ja sam obećao da te otpratim do kuće, i održaću svoje obećanje.

On ustade.

— Kakva divna noć! Srebrnasta, mračna, mlada! Kako je dobro sad onima koji su voljeni! Kako im je prijatan san! Hoćeš li spavati, Andreja Petroviću?

Bersenjev ništa ne odgovori i ubrza korake.

— Kuda se žuriš? — nastavi Šubin. — Veruj mi, ovakva se noć u tvome životu neće povratiti, a kod kuće te čeka Šeling. Do duše, on ti je danas otslužio službu, ali ipak ne hitaj. Pevaj ako umeš, pevaj još jače; ako ne umeš — skini šešir, zavali glavu i osmehuj se zvezdama. One te neprestano gledaju, samo tebe gledaju: zvezde samo to i rade gledaju zaljubljene ljude, — zato su tako divne. Ti si zaljubljen, Andreja Petroviću?... Ti mi ne odgovaraš... Zašto ne odgovaraš? — poče opet Šubin. — O, ako osećaš da si srećan, ćuti,

ćuti! Ja govorim zato što sam nesrećan, što me niko ne voli, što sam komedijaš, umetnik, lakrdijaš; ali kako bih nemo ushićenje srkao iz ovih noćnih mlazeva, pod ovim zvezdama, pod ovim dijamantima, kad bih znao da me vole!... Jesi li srećan, Bersenjeve?

Bersenjev ćutaše kao i pre, idući brzo ravnim putem. Pred njima, između drveća, ukaza se svetlost u selu u kome je on živeo; celo selo sačinjavalo je desetak omanjih letnjikovaca. U samom početku, desno od druma, pod dvema razgranatim brezama nalazio se mali dućančić; svi prozori na njemu behu zatvoreni, ali široka pruga svetlosti padaše kao lepeza kroz oškrinuta vrata na ugaženu travu i prodiraše gore do drveća, oštro osvetljavajući beličasto naličje gustoga lišća. Devojka, po izgledu sobarica, stojaše u dućanu leđima okrenuta vratima i cenjkaše se nešto s gazdom: ispod crvene marame, nabačene na glavu, pridržavane golom rukom ispod brade, jedva su se videli njeni okrugln obraščići i tanak vrat. Mladići stupiše na prugu svetlosti, Šubin zaviri u dućan, zastade i vnknu: „Anuška!" Devojka se živo obrnu. Ukaza se prijatno, malo poširе, ali sveže lice s crnim očima i crnim obrvama. „Anuška!” ponovi Šubin. Devojka ga pogleda, uplaši se, zastide se i, ne svršivši kupovinu, iziđe na vrata, promače mimo njih i, polako, obazirući se, pođe drumom levo. Trgovac, čovek dežmekast i ravnodušan prema svemu na svetu, kao i svi sitni trgovci van grada, viknu za njom i zovnu je, a Šubin se obrati Bersenjevu rečima: „eto, to je, vidiš... ovde imam jednu poznatu porodicu... dakle kod njih... ne misli… — i, ne dovršivši početi govor, pojuri za devojkom.

— Ubriši bar suze, — doviknu mu Bersenjev, ne mogavši da zadrži smeh.

Ali kad se vratio kući, na licu mu ne beše veselog izraza, niti se smejao više. Ni za trenutak ne poverova u ono što mu Šubin reče, ali reč koju on izgovori duboko mu zađe u dušu. „Pavle mi se ruga” mislio je on... „ali ona će se ma kad zaljubiti... Koga li će ona zavoleti?”

U Bersenjevljevoj sobi stajaše stari, mali klavir, s mekim i prijatnim, ma da ne sasvim čistim zvukom. Bersenjev sede za klavir i poče izazivati akorde. Kao i svi ruski plemići, on je u detinjstvu učio sviranje, i, gotovo kao i svi ruski plemići, svirao je vrlo rđavo, ali je strasno voleo muziku. Iskreno govoreći, on u njoj nije voleo umetnost

i oblik u kome se izražava (simfonije i sonate, čak i opere, izazivale su kod njega tugu), već njenu stihiju. Voleo je one nejasne i slatke, bespredmetne i široke osećaje, što ih u duši izazivaju spajanje i prelivi zvukova. Više od sata ne ustade od klavira, ponavljajući mnogo puta jedne iste akorde, nevešto tražeći nove, zaustavljajući se i gubeći se na smanjenim septimama. Srce mu je plakalo, i oči mu se ne jedanput napuniše suzama. Nije ih se stideo, jer behu prikrivene mrakom. „Ima pravo Pavle, pomisli on, i ja predosećam da se ovo veče neće ponoviti.” Najzad ustade, zapali sveću, obuče halat[7], uze s police drugu svesku Istorije Hohenštaufena od Raumera i, uzdahnuvši nekoliko puta, poče pažljivo čitati.

VI

Međutim se Jelena beše vratila u svoju sobu i sela pred otvoren prozor, naslonivši glavu na ruke. Beše joj ušlo u naviku da tako kraj prozora svoje sobe provede bar četvrt sata svako veče. U to vreme govorila je sa samom sobom, dajući ssbi računa o proteklom danu. Nedavno beše navršila dvadesetu godinu. Bila je visokog rasta, imala je bledo i tamno lice, velike plave oči ispod svedenih obrva, okružene sitnim pegama, čelo i nos savršeno prave, usta stisnuta, i dosta oštar podbradak. Zagasito smeđa kosa padala joj je nisko po tankom vratu. U celom njenom biću, u izrazu lica, pažljivom i malo bojažljivom, u jasnom ali nestalnom pogledu, u nešto usiljenom osmehu, u tihom u neravnom glasu, beše nešto nervozno, elektrizovano, nešto silno i naglo, jednom rečju nešto što se nije moglo svakom dopasti, što je neke čak u odbijalo. Ruke su joj bile uzane i ružičaste, s dugačkim prstima, noge takođe uzane. Išla je brzo, gotovo naglo, malo nagnuta napred. Rasla je vrlo neobično; najpre je obožavala oca, zatim se

NEDOSTAJU DVIJE STRANICE (50-51)

skidajući očiju s Kaće, i sve na njoj tada — njene crne, vatrene, gotovo životinjske oči, njene preplanule ruke, prngušen glasić, pa čak i sama pocepana haljina — činilo se Jeleni nešto osobito, mal’ te ne sveto. Jelena se vraćala kući i dugo bi zatim mislila o prosjacima, o božjoj volji; mislila bi o tome kako da sebi otseče orahovu palicu, pa s torbicom na leđima da pobegne s Kaćom, kako bi se skitala po drumovima s vencem od različka na glavi — jednom je videla Kaću s takvim vencem. Ako bi ko od rodbine u to vreme ušao u sobu, ona bi se tuđila i gledala ga srdito. Jedanput je po najvećoj kiši otišla u vrt na sastanak s Kaćom i svu haljinu zaprljala. Otac, videći je takvu, nazva je seljankom. Ona planu sva i dođe joj strašno i neobično u srcu. Kaća je često pevala nekakvu poludivljačku vojničku pesmu. Jelena nauči tu pesmu. Ana Vasiljevka ču je i naljuti se.

— Od koga si naučila tu gadost? — zapita ona svoju kćer.

Jelena samo pogleda mater i ne reče ni reči. Ona je osećala da bi pre dopustila da je rastrgnu nego što bi odala svoju tajnu, i opet joj

dođe nešto strašno i slatko u srcu. Uostalom, poznanstvo s Kaćom i nije trajalo dugo: jadno devojče dobi vrućicu i za nekoliko dana umre.

Jelena je mnogo tugovala, dugo nije mogla zaspati noću kad je doznala za smrt Kaćinu. Poslednje reči prosjačkog devojčeta jednako su joj zvonile u ušnma i činjaše joj se kao da je zovu...

A godine su prolazile; brzo i neosetno, kao voda pod snegom, prolazila je Jelenina mladost u spoljašnjem neradu, u unutrašnjoj borbi i nemiru. Drugarica nije imala: od sviju devojaka koje su dolazile u kuću Stahovljevu, ni s jednom se nije zbližila. Roditeljska vlast nikad ne pritiskivaše Jelenu, u šesnaestoj godini beše ona gotovo sasvim nezavisna. Živela je svojim životom, ali životom usamljenim. Njena se duša i razgorevala i gasila sama, ona se vila tamo amo kao tica u kavezu, ali kaveza nije bilo, ona je bila slobodna, niko je nije sputavao i zadržavao, ali se ipak otimala i mučila. Nikad nije razumevala samu sebe, šta više, bojala se same sebe. Sve što ju je okružavalo činjaše joj se kao nešto nepojmljivo, besmisleno. „Kako da živim bez ljubavi? A nemam koga voleti!” mislila je ona i uvek bi joj strašne misli i osećaji obuzeli dušu. U osamnaestoj godini umalo je ne umori ljuta groznica; njen, iz temelja potresen, ali od prirode zdrav i snažan organizam dugo se nije mogao oporaviti; najzad i poslednji tragovi bolesti iščezoše, ali je otac Jelene Nikolajevne uvek pakosno govorio da mu kći još uvek pati od živaca. Ponekad bi joj došla misao da ona želi nešto što niko ne želi, o čemu niko i ne misli u celoj Rusiji. Zatim bi se umirila, šta više ismevala samu sebe. Neko bi vreme sasvim bezbrižno

NEDOSTAJU DVIJE STRANICE (54-55)

kanim cipelama sažali se najzad na Bersenjeva i pokaza mu stan Insarova. Bersenjev ga nađe kod kuće. Bio je najmio sobu baš kod onog istog krojača koji je onako ravnodušno gledao kroz okno mučenje zalutalog čoveka, — veliku, gotovo sasvim praznu sobu s tamno-zelenim zidovima, trima kvadratnnm prozorima, malom posteljom u jednom uglu, kožnim divanom u drugom, i velikim kavezom, obešenim pod samu tavanicu; u tom kavezu živeo je nekad slavuj. Insarov pođe u susret Bersenjevu, čim ovaj pređe preko praga, aln ne reče: „gle, to sts vi!” ili: „ah, Bože moj, otkud

tako?” Ne reče ni „dobar dan!”, nego mu prosto steže ruku i dovede ga do jedine stolice koja beše u sobi.

— Sedite, — reče on, sedajući i sam na krajičak stola.

— Vidite, kod mene je još nered, — dodade Insarov, pokazujući hrpu hartija i knjiga na podu, — još se nisam namestio. Nisam imao vremena.

Insarov je govorio sasvim pravilno ruski, izgovarajući svaku reč snažno i čisto, ali njegov, grleni, pa ipak prijatni glas nije zvučao ruski. Tuđinsko poreklo Insarova (bio je rodom Bugarin) još više je odavala njegova spoljašnjost: beše to mlad čovek od svojih dvadeset pet godina, mršav i žilav, s upalim grudnma i čvornovatim rukama; imao je oštre crte lica, nos grbav, smeđu, pravu kosu, nisko čelo, male, prodirne, upale oči, guste obrve. Kad bi se osmehnuo, pokazivahu se divni beli zubi ispod tankih, strogih, suviše jasno ocrtanih usana. Na sebi je imao stari, ali čist, do grla zakopčan kaput.

— Zašto ste se iselili iz vašeg pređašnjeg stana? — zapita ga Bersenjev.

— Ovaj je jeftiniji a i bliže universitetu.

— Ta sad je raspust... A i kako imate volje da leti živite u varoši? Kad ste se već rešili da se selite, bar da ste otišli gde u polje.

Insarov ne odgovori ništa na tu primedbu, nego ponudi Bersenjevu lulu, promrmljavši: „Oprostite, nemam ni cigareta, ni cigara.”

Bersenjev zapali lulu.

— Ja sam, — nastavi on, — najmio sebi kućicu blizu Kuncova. Vrlo jeftino i vrlo udobno. Čak imam jednu suvišnu sobu na gornjem spratu.

Insarov opet ništa ne odgovori.

Bersenjev poče otezati.

— Čak sam mislno, — poče on opet, puštajući iz usta tanak mlaz dima, — ako bi se, na primer, našao kogod... vi, na primer, mislio sam, koji bi hteo... koji bi pristao da se nastani kod mene tamo gore... kako bi to bilo lepo! Šta vi mislite, Dimitrije Nikanoriću?

Insarov ga pogleda svojim malennim očicama.

— Vi mi predlažete da živim kod vas na letnjnkovcu?

NEDOSTAJU DVIJE STRANICE (58-59)

prvom trenutku on kao da razumede sve i zamišljeno progovori: „blizu Kuncova?” a zatim naglo otvori vrata i povika: „A šta ćemo sa kvartirom?” Insarov ga umiri. „Jer treba da se zna”, ponovi krojač grubo i iščeze.

Bersenjev ode vrlo zadovoljan uspehom svoje ponude. Insarov ga isprati do samih vrata, s ljubaznom, u Rusiji slabo upotrebljivom učtivošću i, ostavši sam, brižljivo skide svoj kaput i poče raspremati svoje hartije.

VIII

Uveče, toga istoga dana, sedela je Ana Vasiljevna u svojoj sobi za primanje, gotova da zaplače. Osim nje, u sobi behu još i njen muž i neki Uvar Ivanović Stahov, ne rođeni stric Nikole Artemijevića, zastavnik u ostavci, čovek od šezdeset godnna, tako debeo da se jedva mogao kretati, sa žutim dremljivim očima i bezbojnim debelim usnama na žutom podbulom licu. Otkako je dao ostavku, stalno je živeo u Moskvi, od interesa sa male glavnice, koju mu beše ostavila žena, rođena u trgovačkoj kući. On ništa nije radio, a teško i da je mislio, čuvao je svoje misli za se. Jedanput samo u životu beše uzbuđen i pokaza delatnost, a to onda kad u novnnama pročita o novom instrumentu na svetskoj izložbi u Londonu. „kontrabombardonu”, i požele da poruči taj instrumenat; čak je raspitivao, kuda da pošalje novac, preko koje banke? Uvar Ivanović nosio je prostrani kaput duvanske boje i belu maramu oko vrata, jeo je često i mnogo, a u teškim slučajevima, to jest uvek kad je imao da iskaže ma kakvo mišljenje, grčevito je

NEDOSTAJU DVIJE STRANICE (62-63)

zube Nikola Artemijević i opet poče koračati po sobi. — Ja nikako nisam o tome govorio.

— Molim vas, Paul mora da se izvini pred vama.

— Molim vas, našto mi njegovo izvinjenje? I šta je to izvinjenje? To su samo fraze.

— Kako našto? Treba ga umudriti.

— Umudrite ga vi sami. Vas će pre poslušati. Ja nemam prava nad njim.

— Ne, Nikola Artemijeviću, vi ste danas još od samog dolaska rđavo raspoloženi. Šta više, vidim da ste omršali u poslednje vreme. Bojnm se da vam lečenje ne pomaže.

— Lečenje mi je vrlo potrebno, — reče Nikola Artemijević, — jer mi jetra nije u redu.

U tom trenutku uđe Šubin. Izgledao je umoran. Lak, jedva prpmetno Ironičan osmeh igrao mu je na usnama.

— Vi ste me zvali, Ana Vasiljevna? — reče on.

— Razume se, zvala sam te. Molim te, Paul, to je strašno. Vrlo sam nezadovoljna tobom. Kako možeš da vređaš Nikolu Artemijevića?

— Je li vam se Nikola Artemijević žalio na mene? — zapita Šubin i, sa onim istim osmehom na usnama, pogleda u Stahova.

Ovaj se okrenu i obori oči.

— Da, žalio mi se. Ja ne znam šta si mu skrivio, ali ti ci dužan da mu se odmah izviniš, zato što je njegovo zdravlje vrlo razoreno, a najzad što mi svi u mlađim godinama treba da poštujemo svoje dobrotvore.

„Oh, logika!” pomisli Šubin i obrati se Stahovu:

— Gotov sam da vam se izvinim, Nikola Artemijeviću, ako sam vas zbilja uvredio, — reče on s učtivim polupoklonom.

— To uopšte... ne tražim, — reče Nikola Artemijevkć, izbegavajući Šubinov pogled. — Uostalom, rado vam praštam, jer znate da nisam strog čovek.

— O, to je izvan svake sumnje! — reče Šubnn. — Ali dopustite da vas zapitam, zna li Ana Vasiljevna u čemu je upravo moja krivica?

— Ne, ja ništa ne znam, — reče Ana Vasiljevna, istežućn vrat.

— Bože moj! — povika užurbano Nikola Artemijević, — koliko sam puta molio i preklinjao, koliko sam puta govorio kako su mi neprijatna ta objašnjenja i prizori! Dođem kući, hteo bih da se odmorim, — kažu: porodični krug, intérieur, imaj porodicu, kad tamo prizori, neprijatnosti. Ni trenutka mira. Po nevolji pođeš u klub, ili... ili kuda bilo. Živ čovek ima svoju fiziku, a ona ima svoje potrebe, međutim ovde...

I, ne dovršivši započeti govor, Nikola Artemijević brzo iziđe iz sobe i lupi vratima. Ana Vasiljevna pogleda za njim.

— U klubu? — tužno prošaputa ona. — Ne idete vi u klub, vetrogonjo. U klubu nemate kome da poklanjate svoje konje — na još sive! Moja najmilija boja! Jeste, jeste, lakomisleni čoveče, — dodade ona povišenim glasom, — ne idete vi u klub. A ti, Paul, — nastavi ona, ustajući, — kako te nije stid? Čini mi se, nisi više mali. Eto sad me opet zabolela glava. Znaš li gde je Zoja?

— Čini mi se, u svojoj sobi gore. Ova lukava lija uvek se od ovakve oluje sakrije u svoju jamu.

— Dosta, dosta, molim te! — Ana Vasiljevna pogleda oko sebe. — Jesi li video moju čašu sa utrvenim renom? Paul, budi tako dobar, nemoj me više ljutiti.

— Zar vas ja ljutim, tetkice? Dajte da vam poljubim ručicu. A vaš ren video sam u kabinetu na stočiću.

— Darja ga uvek zaboravi negde, — reče Ana Vasiljevna, odlazeći i šušteći svojom svilenom haljinom.

Šubin htede poći za njom, ali zastade, čuvši za sobom tihi glas Uvara Ivanovića.

— Drukčije bi tebe, balavca, trebalo... — govorio je isprekidano zastavnik u ostavci.

Šubin mu priđe.

— A zašto bi me trebalo, poštovani Uvare Ivanoviću?

— Zašto? Mlad si, treba da poštuješ. Jest.

— Koga?

— Koga? Pa zna se koga. Ne ceri se.

Šubin prekrsti ruke na grudi.

— Ah vi, pretstavniče opštega načela, — povika on, — sirova seljačka snago, vi, temelju društvene zgrade!

Uvar Ivanović zaigra prstima.

— Dosta, brate, ne navodi me u iskušenje,

— Evo ti ga na, — nastavi Šubin, — plemić već u godinama, a koliko je u njemu još skrivene srećne detinjske vere! Poštovati! A znate li vi, stihijni čoveče, zašto se Nnkola Artemijević srdi na mene? Ta ja sam danas celo pre podne proveo kod njegove Nemice, pa smo danas sve troje zajedno pevali: „Ne idi od mene”, samo da ste čuli. Vas to, čini mi se, dira. Pevali smo, gospodine moj, pevali, — najzad mi se i dosadilo. Vidim, nije dobro, mnogo je nežnosti. Počeo sam da ih dražim. Ispalo je dobro. Ona se prvo naljutila na mene, zatim na njega, a zatim se on na nju naljutio i kazao joj da je on samo kod kuće srećan, da je tamo njegov raj; a ona mu na to kazala da je nemoralan; a ja sam opet njoj kazao: O, po nemački; on ode, a ja ostadoh, on je došao ovamo, to jest u raj, a u raju mu teško. Eto zašto je počeo da gunđa E sad, šta mislite, ko je kriv?

— Razume se, ti, — odgovori Uvar Ivanović.

Šubin upre oči u njega.

— Usuđujem se da vas upitam, poštovani viteže, — poče on smernim glasom, — da li ste te zagonetne reči izvoleli izgovoriti uzimajući u obzir svoje mislilačke podobnosti, ili pod navalom trenutne potrebe da proizvedete vazdušnn potres koji se zove zvuk?

— Ne dovodi me u iskušenje, rekoh ti, — prostenja Uvar Ivanović.

Šubnn se nasmeja i pobeže napolje.

— Hej, — viknu, četvrt sata docnije, Uvar Ivanović, — ovaj... čašicu rakije.

Sluga u kozačkom odelu donese na služavniku rakiju i zakuske. Uvar Ivanović uze lagano čašicu sa služavnika i dugo je s usiljenom pažnjom gledaše, kao da ne može dobro da shvati šta mu je to u ruci. Zatim pogleda u slugu i zapita: ne zove li se Vasilije? Zatim dobi žalostan izraz, ispi rakiju, uze dva tri zalogaja i poče po džepu tražiti maramicu za nos. Sluga u kozačkom odelu već odavmo beše odneo služavnik i bocu na mesto, i ostatak kečige beše pojeo, i već beše zaspao, zaklonivši se gospodinovim kaputom, a Uvar Ivanović još neprestano držaše raširenu maramicu i s onom pstom usiljenom pažnjom gledaše čas kroz prozor, čas u pod, čas u zidove.

IX

Šubin se vrati u svoj stan i rasklopi knjigu. Sobar Nikole Artemijevića uđe obazrivo u njegovu sobu i predade mu malo trouglasto pisamce, zapečaćeno velikim pečatom sa grbom. „Nadam se, beše u pismu, da vi, kao pošten čovek, nećete dopustiti sebi da ma i jednom rečicom spomenite neku menicu o kojoj je jutros bila reč. Vama su poznati moji odnosi, moja načela, kao i neznatnost svote i druge okolnosti. Na posletku, ima porodičnih tajna, koje se moraju poštovati, a porodični mir je takva svetinja koju narušavaju samo êtres sans coeur[8], među koje nemam povoda da vas brojim! (Ovo mi pisamce vratite). N. S.”

Šubin pri dnu napisa olovkom:,,Ne brinite se, ja još dosad nisam izvlačio maramice iz džepova”, vrati pnsamce sobaru i opet se latn knjige. Ali ona mu brzo ispade iz ruku. On pogleda na rumeno nebo, na dva visoka bora koji stajahu odvojeno od ostalih drveta, i pomisli: „borovi su danju modrikasti, a kako su divno zeleni uveče”, pa pođe u park s potajnom nadom da će tamo naći Jelenu. Nije se prevario. Pred njnm, na stazi među šibljem, promače njena haljina. On pođe za njom i, dostignuvši je, reče:

— Ne gledajte me, jer ne zaslužujem.

Ona ga brzo pogleda, brzo se osmehnu i pođe dalje, u dubinu parka. Šubin pođe za njom.

— Ja vas molim da me ne gledate, — poče on, — a govorim s vama, očigledna protivurečnost! Ali svejedno, nije mi prvi put. Sad sam se setio da vas još nisam molio za oproštaj, kao što je red, zbog moga jučerašnjeg glupog ispada. Srdite li se još na mene, Jelena Nikolajevna?

Ona zastade, ali mu ne odgovori odmah, ne što se srdila, već što joj misli behu daleko.

— Ne, — reče ona najzad, — ja se nimalo ne srdim.

Šubin ugrize usne,

— Kakvo zabrinuto... i kakvo ravnodušno lice! — promuca on. — Jelena Nikolajevna, — nastavi on, povišenim glasom, — dopustite mi da vam ispričam jednu pričicu. Ja sam imao jednoga prijatelja, a ovaj je opet imao druga, koji se u prvi mah ponašao kao što priliči

čestitom čoveku, ali se zatim propio. Jednom rano ujutru moj prijatelj sretne ga na ulici (a već su se bili primetno razišli), sretne ga i vidi da je pijan. Moj prijatelj okrene glavu od njega. A ovaj mu priđe i kaže: „Ja se ne bih ljutio da ste prošli mimo mene a da me ne pozdravite, ali zašto okrećete glavu? — Možda to činim od tuge. — Mir pepelu mome!"

Šubin ućuta.

— To je sve? — zapita Jelena.

— Sve.

— Nisam vas razumela. Na šta ciljate? Baš sad rekoste da vas ne gledam.

— Jest, a sad opet kažem da nije lepo okretati glavu.

— A zar sam ja... — poče Jelena.

— A zar niste?

Jelena lako porumene i pruži Šubnnu ruku. On je snažno steže.

— Vi kao da ste me uhvatili u nekoj rđavoj nameri, — reče Jelena, — ali je vaša sumnja neosnovana. Nisam ni pomislila da se tuđim od vas.

— Recimo da niste. Ali priznajte da u vašoj glavi ima hiljadu misli, od kojih mi ni jednu ne biste poverili. Šta? Zar nisam kazao istinu.

— Može biti.

— Ali zašto je to? Zbog čega?

— Moje misli ni meni samoj nisu jasne, — reče Jelena.

— Pa poverite ih drugome, — prihvati Šubin. — Ali ja ću vam reći u čemu je stvar. Vm imate rđavo mišljenje o meni.

— Ja?

— Jest, vi. Vi mislite, da je kod mene sve u pola neiskreno, jer sam umetnik, da sam nesposoban ne samo za kakav rad, — tu može biti imate pravo, — nego čak i za neko istinito, duboko osećanje: da ja ne mogu iskreno ni zaplakati, da sam brbljavac i spletkaš, — i to sve zato što sam umetnik. Šta nam ostaje posle toga, nama nesrećnim, Bogom osuđenim ljudima? Na primer, ja bih se zakleo da vi ne verujete u moje kajanje!

— Ne, Pavle Jakovljeviću, ja verujem da se kajete i verujem i u vaše suze. Ali čini mi se da vas to kajanje, a i suze, samo zabavljaju.

Šubin se trže.

— Ne, ja vidim, da je to, kako se lekari izražavaju, neizlečivi slučaj, casus incurabilis. Ne ostaje mi drugo već da priklonim glavu i da se pokorim, A međutim, Bože moj: je li mogućno da je to istina, je li mogućvo da se ja neprestano nosim sa sobom, kad pored mene živi takva duša? I znati da nikad nećeš proipkmuti u tu dušu, nikad nećeš doznati zbog čega tuguje, čemu se raduje, šta se u njoj zbiva, šta želi, kuda teži... Recite, — progovori on posle kratkog ćutanja, — vi nikad, ni za šta, ni u kom slučaju ne biste mogli voleti umetnike?

Jelena ga pogleda pravo u oči.

— Ne mislnm, Pavle Jakovljeviću; ne.

— Što je trebalo i dokazati, — reče Šubin s komičnom tugom na licu. — Posle ovoga, mislim, najbolje bi bilo da vas ne uznemiravam u vašoj usamljenoj šetnji. Profesor bi vas zapitao: a na osnovu čega ste kazali da ne mislite? Ali ja nisam profesor, nego dete, po vašem mišljenju, ali i od dece se ne okreću, upamtite. Zbogom. Mir pepelu mome!

Jelena htede da ga zadriš, ali se predomisli i reče:

— Zbogom.

Šubin ode od kuće. Blizu Stahovljevog letnjikovca srete Bersenjeva. On je išao brzim koracima, s pognutom glavom i sa zaturenim na potiljak šeširom.

— Andreja Petroviću! — povika Šubin.

Ovaj zastade.

— Idi, idi, — nastavi Šubin, — ja tek onako, ali te ne zadržavam. Idi pravo u park, tamo ćeš naći Jelenu. Ona te, čini mi se, čeka... u svakom slučaju, nekoga čeka... Razumeš li ti jačinu tih oeči: ona čeka! A znaš li, brate, kakva čudna okolnost? Zamisli, ja već dve godine živnm u istoj kući s njom, zaljubljem sam u nju, a tek sad, ovoga trenutka, ja sam je ne samo razumeo, nego i prozreo. Prozreo i odmahnuo rukom. Ne gledaj me, molim te, s tako pritvornim potsmehom, koji tako ne dolikuje ozbiljnom izrazu tvoga lica. Ah, da, razumem, ti bi hteo da me potsetiš na Anušku. Pa šta? Ja ne odričem. Za nas i jesu samo Anuške. Živele Anuške i Zoje, pa čak i same Avgustine Hristijanovne! A sad idi Jeleni, a ja odlazim... misliš Anuški? Ne, brate, još gore: idem knezu Čukurasovu. Ima takav mecena, po rođenju Tatarin iz Kazana, nešto nalik na Volgina. Vidiš li

ovu pozivnicu, ova slova: R.S.V.P.[9] Ni ovde na selu nemam od njih mira. Addio![10]

Bersenjev sasluša Šubinovu tiradu ćuteći i malo kao zabrinuto; zatim uđe u dvorište Stahovljevog letnjikovca. Šubin doista ode knezu Čikurasovu, kome izgovori na najlepši način najveće grubosti. Dobrotvor iz roda kazanskih Tatara kikotaše se, a gosti njegovi smejahu se, ali niko ne beše veseo, i, rastajući se, svi behu rđavo raspoloženi. Tako se dva malo poznata gospodina, kad se sretnu na Nevskom Prospektu, osmehuju jedan na drugoga, pritvorno skupljaju oči, nos i obraze, a odmah, čim prođu jedan pored drugog, zauzimaju pređašnji ravnodušan ili utučen, u većini slučajeva hemeroidski izraz.

X

Jelena primi prijateljski Bersenjeva, ali ne u vrtu, već u sobi za primanje i, odmah, gotovo nestrpljivo, obnovi jučerašnji razgovor. Bila je sama: Nikola Artemijević beše nekud iščezao, Ana Vasiljevna ležala je gore sa mokrim oblogom na glavi. Zoja je sedela pored nje, sa uredno raširenom haljinom i rukama prekrštenim na krilu. Uvar Ivanović dremao je u mezaninu na širokom i ugodnom divanu, koji su zvali „spavalo”. Bersenjev se opet seti svoga oca: poštovao je njegovu uspomenu kao svetu. Da kažemo i mi nekoliko reči o njemu.

Gospodar od osamdeset i dve duše, koje je pred svoju smrt oslobodio, obrazovan, stari getingenski đak, pisac rukopisnog dela o Prestupima ili preobražaju duha u svetu, dela u kojima šelingijanizam, svedenborgijanizam i republikanizam behu izmešani na najoriginalniji način, — otac Bersenjevljev dovede ga u Moskvu još kao malog, odmah posle smrti njegove matere, i sam poče da se zanima njegovim vaspitanjem. On se spremao za svaki čas, trudio se neobično savesno, ali sasvim bezuspešno. Bio je sanjalica, književnik, mističar, govorio je zapinjući, muklim glasom, izražavao se nejasno i zamršeno, sve u poređenjnma, ustručavao se čak i od sina, koga je voleo strasno. Nije dakle čudo što je sin treptao očima na njegovim časovima, ali ni za dlaku nije napredovao. Starac (beše mu pedeset godina, ženio se vrlo dockan) naposletku uvide da stvar ne ide kako valja i smesti svoga Andrjušu u neki zavod. Andrjuša poče učiti, ali se ispod roditeljskog nadzora ne oslobodi; otac ga je često posećivao, dosadivši upravniku svojim poukama i razgovorima, nastavnicima takođe beše neprijatan nezvani gost, čas po donosio im je nekakve, po njegovim rečima, vrlo pametne knjige o vaspitanju. Čak i đacima beše neugodno da gledaju mrkog i roavog starca, i njegovu mršavu figuru odevenu uvek u nekakav naročiti sivi frak. Đaci tada nisu mogli ni slutiti da taj ozbiljni gospodin koji se nikad ne smeje, sa svojim štrkljastim hodom i dugačkim nosom, sve njih, skoro kao i svoga sina, voli i podjednako se o svima brine. Jedanput htede da im nešto priča o Vašingtonu: „Mladi učenici!” poče on, ali pri prvom zvuku njegova neobična glasa mladi učenici pobegoše. Čestiti getingenac nije živeo na ružama: uvek je bio zabavljen istoriskim tokom, svakojakim pitanjima i

pretpostavkama. Kad mladi Bersenjev stupi na universitet, išao je i on s njim na predavanja; ali ga zdravlje poče izneveravati. Događaji od 1847 godine potresoše ga iz osnova (trebao je celu knjigu da prerađuje) i on umre preko zime 1853 godnne ne dočekavši da mu sin svrši školovanje na universitetu, ali ga unapred pozdravi kao kandidata i blagoslovi ga da služi nauci. „Predajem ti buktinju, govorio je na dva sata pred smrt, ja sam je držao dok sam mogao, ne ispuštaj ni ti ovu buktinju do kraja”.

Bersenjev je dugo govorio s Jelenom o svom ocu. Nelagodnost koju je obično osećao u njenu prisustvu beše iščezla, a nije ni mucao tako jako. Razgovor pređe na temu o universitetu.

— Recite mi, — zapita Jelena — je li bilo među vašim drugovima znamenitih ljudi?

Bersenjev se opet seti Šubina.

— Nije, Jelena Nikolajevna, moram vam reći istinu, da među nama nije bilo ni jednog nzvanrednog čoveka. A i otkud! Kažu da ih je nekad bilo na moskovskom universitetu! Samo ne sad! Sad je to obična škola, a ne universitet. Meni je bilo teško među mojim drugovima, — dodade on nižim glasom.

— Teško...? — prošapta Jelena.

— Uostalom, — nastavi Bersenjev, — moram uzeti reč natrag. Poznajem jednoga studenta, istina ne iz moje grupe, koji je zaista čovek dostojan pažnje.

— Kako se zove? — zapita Jelena živo.

— Insarov, Dimitrije Nikanorović. On je Bugarin.

— Nije Rus?

— Nije.

— Zašto živi u Moskvi?

— Došao je ovamo da uči, a znate kakav mu je cilj? On ima jednu misao: da oslobodi svoju otadžbinu. I sudbina mu je neobična. Otac mu je bio prilično imućan trgovac iz Trnova. Trnovo je sada mala varošica, ali u stara vremena bilo je prestonica Bugarske. kad je Bugarska bila još nezavisna kraljevina. On je trgovao u Sofiji, imao je veza sa Rusijom; njegova sestra, rođena tetka Insarovljeva, i sad živi u Kijevu, gde je udata za jednog profesora istorije u tamošnjoj gimnaziji. 1835 godine, dakle pre osamnaest godina, izvršen je

strašan zločin: mati Insarovljeva je odjednom nestala bez traga; posle nedelju dana našli su je zaklanu.

Jelena se strese. Bersenjev umuče.

— Nastavite, nastavite, molim vas, — reče ona.

— Govorilo se da ju je uhvatio i ubio turski aga; njen muž, otac Insarovljev, kad je doznao istinu, hteo da je osveti, ali je samo ranio mačem agu... Njega su streljali.

— Streljali? Bez suda?

— Da. Insarovu je tada bila osma godina. On ostade na staranju kod suseda. Sestra doznade za sudbinu bratovljeve porodice i zažele da uzme kod sebe bratanca. Tako ga poslaše u Odesu, a odande u Kijev. U Kijevu je živeo punih dvanaest godina. Zato tako dobro govori ruski.

— On govori ruski?

— Kao ja i vi. Kad je navršio dvadeset godina (to je bilo u početku 1848 godine), zažele da se vrati u otadžbinu. Bio je u Sofiji i Trnovu, prošao je celu Bugarsku uzduž i popreko i proveo u njoj dve godine, učeći ponovo maternji jezik. Turska vlada gonila ga je i bez sumnje da se za te dve godine izlagao velikim opasnostima; jedan put sam video na njegovom vratu veliki ožiljak, verovatno trag od rane, ali on ne voli da govori o tome. On je takođe ćutalica, svoje vrste. Pokušao sam da doznam nešto više, ali uzalud. Odgovarao je opštim frazama. Vrlo je uporan. 1850 godine vratio se opet u Rusiju, u Moskvu, u namern da se usavrši u naukama, i da se, kako on veli, upozna sa Rusima, a zatim, kad izađe sa universiteta...

— Šta će onda? — prekide Jelena.

— Bog zna. Teško se unapred može predvideti.

Jelena ne skide dugo očiju sa Bersenjeva.

— Vrlo ste me zainteresovali tim pričanjem, — reče ona. — Kako izgleda, taj vaš, kako ono, rekoste, da se zove... Insarov?

— Kako da vam kažem? Za mene nije ružan. Ali vi ćete ga i sami videti.

— Kako?

— Dovešću ga vama. On prekosutra prelazi u naše seoce i živeće kod mene u mome stanu.

— Zbilja? Ali hoće li hteti da dođe k nama?

— Kako da ne! Biće mu vrlo prijatno.

— Nije ohol?

— On? Nimalo. To jest, kako se uzme, on je ohol, ali ne u tom smislu kako vi razumete. Novaca, na primer, ne bi ni od koga pozajmio.

— A je li snromah?

— Pa nije bogat. Kad je bio u Bugarskoj, pokupio je neke neznatne ostatke od očevog imanja, a nešto ga i tetka pomaže, ali sve je to sitnica.

— Mora da je vrlo karakteran, — primeti Jelena.

— Da, to vam je čeličan karakter. A u isto vreme, videćete, ima u njemu nečeg detinjastog, iskrenog, pored sve njegove usredsređenosti i povučenosti. Do duše, njegova iskrenost nije ona naša dronjava iskrenost, iskrenost ljudi koji i nemaju šta da kriju... Ali eto, dovešću vam ga, počekajte.

— A da li se snebiva? — zapita opet Jelena.

— Ne, samo se samoživi ljudi snebivaju.

— A zar ste vi samoživi?

Bersenjev se zbuni i odmahnu rukama.

— Učinili ste me radoznalom, — nastavi Jelena. — E, a recite mi, da li se on osvetio tome turskom agi?

Bersenjev se nasmeši.

— Osvete se nalaze samo u romanima, Jelena Nikolajevna: a međutim za dvanaest godina mogao je aga i umreti.

— Ali, gospodin Insarov nije vam ništa o tome govorio?

— Ništa.

— Zašto je išao u Sofiju?

— Tamo je živeo njegsv otac.

Jelena se zamisli.

— Osloboditi otadžbinu! — reče ona. — Strašno je izgovoriti takve reči, tako su velike...

U tom trenutku uđe u sobu Ana Vasiljevna i razgovor se prekide.

Neobična osećanja su uzbuđivala Bersenjeva kad se to veče vratio kući. Nije se kajao šta je obećao Jeleni da će je upoznati sa Insarovom, nalazio je da je dubok utisak što ga je kod nje proizvelo njegovo pričanje o mladom Bugarinu sasvim prirodan... nije li on sam namerno uvećavao taj utisak? Ali se opet neko tamno i skriveno osećanje beše ugnezdilo u njegovu srcu, morila ga je tuga. Ipak mu

ta tuga ne smetaše da uzme Istoriju Hohenštaufena i da nastavi čitanje od one stranice na kojoj dan pre beše stao.

XI

Dva dana docnije, Insarov se, kao što beše obećao, doseli k Bersenjevu sa svojim prtljagom. Posluge nije imao, ali on bez ičije pomoći dovede svoju sobu u red, uredi nameštaj, obrisa prašinu i počisti pod. Osobito se dugo mučio sa stolom za pisanje, koji nikako ne mogaše da smesti na određeno mesto; ali Insarov, sa svojstvenom mu ćutljivom upornošću, postiže najzad šta je hteo. Namestivši se, on zamoli Bersenjeva da primi deset rubalja unapred, uze debelu palicu i ode da razgleda okolinu svoga novoga stana. Vratio se posle tri sata i, na Bersenjevljev poziv da ruča s njim, odgovori da mu za danas neće otkazati, ali da je već ugovorio sa gazdaricom da se otsad kod nje hrani.

— Bog s vama! — reče Bersenjev. — Ona će vas rđavo hraniti, ta žena sasvim ne ume da kuva. Zašto nećete da se zajedno hranimo? Delićemo rashode na polovinu.

— Moja sredstva ne dopuštaju mi da se hranim tako kao vi, — odgovori Insarov smešeći se.

U tom osmehu beše nečega čemu se nije moglo protiviti. Bersenjev ne reče ni reči više. Posle ručka predloži on Insarovu da ga odvede Stahovljevima, ali mu ovaj odgovori da je to posle podne odredio da piše pisma svojim Bugarima i zato ga moli da odloži posetu Stahovljevima za drugi dan. Njegova nepokolebljiva volja bila je poznata Bersenjevu još iz ranije, ali tek sad, živeći s njim pod jednim krovom, mogao se konačno uveriti da Insarov nikad ne menja svoju odluku, kao što i ne odlaže dato obećanje. Bersenjevu, kao pravome Rusu, činjaše se ta, više po nemačka tačnost, u prvi mah, vrlo neobična, pomalo čak smešna, ali se ubrzo naviknu na nju i najzad uvide da je ona, ako ne dostojna poštovanja, a ono bar vrlo ugodna.

Sutradan po svojoj selidbi, Insarov ustade u četiri sata izjutra, obiđe gotovo celo Kuncovo, okupa se u reci, popi čašu hladnog mleka i prihvati se posla, a imao je mnogo da radi: učio je i rusku istoriju, i prava, i političku ekonomiju, prevodio je bugarske pesme i letopise, skupljao je građu za istočno pitanje, pisao je rusku gramatiku za Bugare, a bugarsku za Ruse. Bersenjev svrati k njemu i porazgovara o Fajerbahu. Insarov ga je slušao pažljivo, odgovarao

retko, ali umesno; iz njegovih odgovora moglo se videti da je on sam sebi davao računa je li upravo potrebno izučavati Fajerbaha ili se može proći i bez njega. Bersenjev pređe zatim na njegov rad i zamoli ga da mu nsšto pokaže. Insarov mu pročita svoj prevod dveju triju bugarskih pesmica i zažele da čuje njegovo mišljenje. Bersenjev nađe da je prevod tačan, ali nije dovoljno živ. Insarov primi njegovu primedbu k znanju. Sa pesama Bersenjev pređe na savremeni položaj Bugarske, i tu odmah opazi kako se Insarov pri spominjanju otadžbine sav preobrazi: ne što mu se lice zaplamtelo ili što mu se glas podigao — ne, već sve njegovo biće kao da je ojačalo i pošlo napred, usne mu dođoše oštrije i neumitnije, a u dubini očiju zablista se nekakav dubok, neugasiv plamen. Insarov nije voleo da govori o svome putovanju u otađbinu, ali je o Bugarskoj uopšte rado govorio sa svakim. Govorio je polako o Turcima, o njihovom ugnjetavanju, o stradanju i sirotinji svoga naroda, o njihovim nadama; iz svake reči provirivala je promišljena davnašnja i jedina strast njegova.

,,A pokraj svega toga, mislio je Bersenjev, turski aga mora da je dobro platio smrt njegove matere i oca.”

Insarov još ne ućuta, kad se vrata otvoriše i na pragu se ukaza Šubin.

On uđe u sobu nekako suviše slobodno. I dobrodušno. Bersenjev, koji ga je vrlo dobro poznavao, odmah razumede da ga opet nešta peče.

— Imam čast pretstaviti se, — poče on sa sjajnim i iskrenim izrazom lica, — moje je ime Šubin, prijatelj sam ovoga mladoga čoveka. (On pokaza na Bersenjeva.) Vi ste gospodin Insarov, je li tako?

— Ja sam Insarov.

— Onda mi dajte ruku, da se bolje upoznamo. Ne znam da li vam je Bersenjev govorio o meni, ali je meni mnogo pričao o vama. Vi ste se doselili ovamo? Vrlo dobro! Ne ljutite se na mene što vas tako otvoreno gledam. ja sam po zanimanju vajar, i unapred znam da ću vas skoro zamoliti za dopuštenje da izvajam vašu glavu.

— Moja glava stoji vam na raspoloženju, — reče Insarov.

— Šta da radimo danas? — poče Šubin, sednuvši odjednom na nisku stolicu i odupirući se obema rukama na razmaknuta kolena. — Andreja Petroviću, ima li vaša plemenitost kakav plan za današnji

dan? Vreme je divno, seno i jagode mirišu tako... baš kao da piješ kakav tej za grudi. Trebalo bi da načinimo kakav fokus. Da pokažemo novom stanovniku Kuncova sve njegove mnogobrojne lepote. („A njega nešto muči”, mišljaše Bersenjev u sebi.) No, što ćutiš, prijatelju Horacije? Otvori tvoja proročanska usta. Hoćemo li praviti fokus ili ne?

— Ne znam, — reče Bersenjev, — kako hoće Insarov. On se, čini mi se, sprema da radi.

Šubin se okrenu na stolici.

— Vi hoćete da radite? — zapita on nekako kroz nos.

— Neću, — odgovori ovaj, — današnji dan mogu posvetiti šetnji.

— A! — reče Šubin. — To je lepo. Hajdete, dragi prijatelju, Andreja Petroviću, pokrite vašu glavu šeširom i pođimo kud nas oči vode. Oči su nam mlade, vide daleko. Ja znam jednu malu, vrlo rđavu gostionicu, u kojoj će nam dati najgori ručak, ali ćemo zato ipak biti veseli. Hajdemo!

Pola sata docnije, sva trojica išli su obalom reke Moskve. Insarov je imao neku vrlo neobičnu kapu, koja izazva u Šubina neko neprirodno oduševljenje. Insarov je koračao lagano, gledao, disao, govorio i smeškao se mirno: posvetio je taj dan zadovoljstvu i predao se potpunom uživanju. „Ovako šetaju dobri dečaci nedeljom”, prišanu Šubin na uvo Bersenjevu. Sam pak Šubin pravio je razne budalaštine, istrčavao napred, zauzimao položaj čuvenih statua, valjao se po travi. Mirnoća Insarovljeva nije ga ljutila, ali ga je nagonila na kreveljenje. „Što si se tako rasćeretao, Francuzu?” pitaše ga dva tri puta Bersenjev. „Jest, ja sam Francuz, polu Francuz”, odgovori Šubin, „a ti drži sredinu između šale i zbilje, kao što mi je govorio jedan sluga.” Mladi ljudi vratiše se s reke i pođoše uskom dubokom stazicom, koja je vodila kroz zlatnu, visoku raž; plava senka padala je na jednu stranu raži. Sunčann zracl, činilo se, kao da klnze po vrhovima vlaća; ševe su pevale, prepelice pućpurikale, trava se svuda zelenila, povetarac lelujao je i podizao njeno lišće i njihao njene cvetiće. Posle dugog tumaranja, odmaranja i ćaskanja (Šubin čak pokuša da preskoči u prolazu jednog krezubog mužika, koji se uvek smejao, ma šta gospoda s njim radila), mladi ljudi stigoše do „rđave” gostionice. Poslužitelj ih zamalo sve ne obori, i doista ih posluži vrlo rđavim ručkom i nekakvim balkanskim vinom,

što im, uostalom, ni malo ne smetaše da budu vrlo veseli, kao što Šubin pretskazivaše. On sam beše najveseliji od sviju, ali samo prividno. Pio je u zdravlje nepoznatoga, ali velikoga Venelina, u zdravlje bugarskog kralja Kruma, Hruma ili Hroma, koji je živeo u vreme Adamovo.

— U devetom veku, — popravi ga Insarov.

— U devetom veku? — uzvnknu Šubnn. — Kakva sreća!

Bersenjev vide da Šubin, pored sviju svojih budalaština, ispada i šala, neprestano kao da ispituje Insarova, kao da ga pipa i da se uzbuđuje; međutim Insarov je, kao i ranije, ostajao miran i vedar.

Najzad se vratiše kući, preobukoše, i da već ne bi ispali iz koloseka u koji su zapali toga jutra, odlučiše da još istog večera odu Stahovljevima. Šubin ode napred da javi za njihov dolazak.

XII

— Sad odmah posetiće vas junak Insarov, — svečano uzviknu on, ulazeći u sobu za primanje Stahovljevih, gde u taj mah behu samo Jelena i Zoja.

— Wer?[11] — zapita Zoja nemački. U zabuni uvek je govorila maternjim jezikom.

Jelena se ispravi. Šubin je pogleda sa šaljivim osmejkom. Njoj to beše krivo, ali ne reče ni reči.

— Jeste li čuli, — ponovi on, — gospodin Insarov dolazi ovamo.

— Čula sam, — reče ona, — a čula sam i kako ste ga nazvali. Ja vam se divim. Noga gospodina Insarova još nije ni prešla prag, a vi smatrate za potrebno da se krivite.

Šubin se odjednom sneveseli.

— Imate pravo, vi uvek imate pravo, Jelena Nnkolajevna, — prošaputa on, — ali ja to tek onako, Boga mi. Mi smo danas ceo dan šetali zajedno i mogu vam reći da je on krasan čovek.

— Nisam vas pitala o tome, — reče Jelena i ustade.

— Je li mlad taj gospodin Insarov? — zapita: Zoja.

— Biće da ima sto četrdeset i četiri godine,. — odgovori Šubin zlovoljno.

Sluga u kozačkom odelu javi da su prijatelji došli. Oni uđoše. Bersenjev pretstavi Insarova. Jelena ih ponudi da sednu, pa i sama sede, a Zoja ode gore: trebalo je izvestiti Anu Vasiljevnu. Poče se dosta beznačajan razgovor, kao svi prvi razgovori. Šubin je ćuteći posmatrao iz ugla, ali nije imao rašta. Opazio je samo kod Jelene tragove uzdržane ljutnje prema njemu, Šubinu, i ništa više. Gledao je Bersenjeva i Insarova i, kao vajar, poređivao njihova lica. Obojica, mislio je on, nisu lepi: Bugarin ima karakteristično, podesno za vajanje lice, eto baš je sada lepo osvetljeno; Velikorus ima više živopisno lice: linija nema, ali ima fizionomiju. Ali i u jednog i u drugog može se zaljubiti. Ona još nije zaljubljena, ali će se zaljubiti u Bersenjeva, dokona on najzad u sebi.

Ana Vasilevna uđe u sobu za primanje i razgovor uze pravac sasvim kao na letnjikovcima, upravo kao na letnjikovcima, a ne na selu. To beše dosta raznolik razgovor po izobilju predmeta, ali ga

kratke, dosta mučne pauze prekidahu svaka tri minuta: u jednoj takvoj pauzi Ana Vasiljevna obrati se Zoji. Šubin razumede njeno nemo ciljanje i namršti se, a Zoja sede za klavir pa otsvira i otpeva sve svoje komade. Uvar Ivanović zaviri u sobu, ali samo mrdnu prstima i ode. Zatim donesoše čaj, a potom celo društvo prošeta po parku... Beše se već smrklo i gosti odoše.

Insarov zaista proizvede na Jelenu slabiji utisak no što je ona mislila, ili, bolje reći, on nije na nju učinio onakav utisak kakav je ona očekivala. Svidela joj se njegova otvorenost i neusiljenost, a i njegovo lice svidelo joj se; ali sve biće Insarovljevo, njegova mirna čvrstina i obična prostota, nekako se nisu slagali s onom slikom koja se stvorila u njenoj glavi pričanjem Bersenjevljevim. Ne znajući ni sama zašto, očekivala je kod njega nečeg više „fatalnoga”. Ali, mislila je ona, danas je vrlo malo govorio, tome sam ja kriva, nisam ga zapitkivala, pričekaću drugi put... ali oči su mu pune izraza, pune poštenja. Ona je osećala da se pred njim ne bi priklonila, već bi mu prijateljski pružila ruku, ali se opet dvoumila: ona nije tako zamišljala ljude, nalik na Insarova, „junake”. Ova poslednja reč potseti je na Šubina i, ležeći već u postelji, sva planu i razgnevi se.

— Kako vam se sviđaju vaši novi poznanici? — zapita Bersenjev Insarova kad su se vraćali kući.

— Vrlo mi se sviđaju, — odgovori Insarov, — osobito kći. Mora da je divna devojka. Uzbuđuje se, ali joj to dobro stoji.

— Treba da ih češće posetite, — reče Bersenjev.

— Da, treba, — reče Insarov, i više ni reči ne progovori do kuće. On se odmah zatvorn u svoju sobu, ali se svetlost videla i kad je ponoć bila prevalila.

Bersenjev još ne beše pročitao ni jednu stranu od Raumera, kad mu pregršt sitna peska lupi o staklo od prozora. On se trže, otvori prozor i spazi Šubina, bledog kao platno.

— Baš si derište, prava noćna tica! — poče Bersenjev.

— Pst! — prekide ga Šubin, — došao sam ti krišom, kao Maks ka Agati. Neizostavno ti moram. reći dve tri reči nasamo.

— Pa uđi u sobu.

— Neću, nije potrebno, — odgovori Šubin naslanjajući se na prozor, — ovako je veselije, više liči na Španiju. Prvo, čestitam ti, tvoje akcije skaču. Tvoj hvaljeni, neobični čovek propao je. Za to ti

dobar stojim. A da ti dokažem da sam nepristrastan, slušaj: evo ti opisa gospodina Insarova. Dara nema nikakvog, poezije nimalo, sposobnosti za rad vrlo mnogo, pamćenje veliko, pamet ni raznolika, ni duboka, ali zdrava i živa, suvoparan i snažan, šta više rečit, kad se govori o njegovoj, među nama rečeno, dosadnoj Bugarskoj, Šta, reći ćeš da nisam u pravu? još jedna primedba: nikad nećete jedan drugome govoriti „ti” i niko mu nije tako govorio; ja sam mu, kao umetnik, odvratan i time se ponosim. Suvoparan je do zla boga, a sve nas može u prašinu satrti. Vezan je za svoju otadžbinu, ali ne kao naši prazni susedi što se ulaguju narodu; slivajte se, govore, u nama je živa voda! Zato je njegova zadaća i lakša i pojmljivija: treba samo isterati Turke, da velika posla! Ali sve te osobine, hvala Bogu, ne dopadaju se ženskima. Ne može da očara, nije on ono, što smo ja i ti.

— Što i mene uplećeš? — promrmlja Bersenjev. — Uostalom, nisi u pravu; on ti nikako nije odvratan, a svojim zemljacima govori on ti... ja to znam.

— To je druga stvar! Za njih je on junak, ali moram ti reći, ja zamišljam junake malo drukčije: junak ne mora znati da govori, junak riče kao bik, ali zato kad podigne rog, onda se ruše stene. A on sam ne zna zašto ruši, ali ruši. Uostalom, u današnje vreme treba valjda p junaci da su drugoga kalibra.

— Što te Insarov tako zanima? — zapita Bersenjev. — Zar si samo zato došao da mi ga opišeš?

— Došao sam zato, — reče Šubin, — što mi je kod kuće bilo vrlo teško.

— Gle sad! Da nećeš opet da zaplačeš?

— Potsmevaj se! Ali ja sam došao ovamo što bih laktove izgrizao od jada, jer me podgriza očajanje, ljutina, ljubomora.

— Ljubomora? Na koga?

— I na tebe, na njega, na svakoga. Rastrže me misao što je nisam pre razumeo, što nisam ranije umeo da počnem... Ali našto govoriti! Svršiće se time što ću se ja neprestano smejatn, ludirati i kriviti, kako ona kaže, pa onda se odjedanput udaviti.

— A, udaviti se nećeš, — reče Bersenjev.

— U ovakvu noć zacelo neću, ali počekaj do jeseni. I u ovakve noći ljudi umiru, ali samo od sreće. Ah, srećo! Čini mi se da sad

svaka senka od drveta na putu šapuće: „Ja znam gde je sreća... Hoćeš da ti kažem?” Pozvao bih te da prošetamo, ali ti si sad vrlo prozaičan. Spavaj, dakle, i sanjaj matematičke figure! A u meni se duša rastrže. Vi, gospodo, vidite da se čovek smeje, na mislite da mu je lako; možete mu dokazati da on samom sebi protivureči, to jest, da ne pati... Bog s vama!

Šubin se brzo odmače od prozora. „Anuška!" htede da vikne za njim Bersenjev, ali se uzdrža: Šubinovo lice doista izražavaše duboku tugu. Posle nekoliko trenutaka Bersenjevu se učini kao da čuje plač, ustade, otvori prozor, ali sve beše tiho, samo se iz daljine čula otegnuta pesma prolaznika mužika; pevao je Mozdoksku stepu.

XIII

Za vreme prve dve nedelje posle selidbe Insarovljeve u blizinu Kuncova, on je najviše četiri ili pet puta posetio Stahovljeve. Bersenjev im je odlazno svaki drugi dan. Jelena ga je uvek lepo primala, i uvek se među njima zapodezao živ i zanimljiv razgovor, a pri svem tom on se često vraćao kući žalostan. Šubin se gotovo nije ni viđao, on se sa grozničavom radljivošću zanimao svojom umetnošću: ili se zatvarao u svoju sobu, iz koje je samo za trenutak izlazio u bluzi, sav prljav od ilovače, ili je provodio dane u Moskvi, gde je imao atelje, kuda su mu dolazili modeli i italijanski vajari, njegovi prijatelji i učitelji. Jelena još nijedanput nije razgovarala s Insarovom onako kako je želela; u njegovom otsustvu, ona se spremala da ga pita o mnogo čemu; ali kad bi došao, uvek bi se zastidela svoje jadoznalosti. Nju je bunila Insarovljeva mirnoća: mislila je da ona nema prava da ga ispituje i odluči da čeka; ali, pored svega toga, osećala je da je on, sa svakom posetom, ma kako da im je razgovor bio beznačajan, sve više i više privlači: ali nije imala prilike da ostane nasamo s njim, — a da se čovek zbliži s nekim, potreban je bar jedan razgovor u četiri oka. Ona je mnogo govorila o njemu s Bersenjevom. Bersenjev je uviđao da je Insarov zaprepastio njenu maštu, i radovao se što njegov prijatelj nije propao, kao što je Šubin uveravao. Oduševljeno joj je pričao, do najmanjih sitnica, sve što je znao o njemu (mi često, kad hoćemo nekome da se dopadnemo, hvalimo pred njim naše prijatelje, i ne misleći da tim. sami sebe hvalimo), i samo katkad, kad bi bledi Jelenini obrazi porumeneli, a oči se zablistale i raširile, onda bi obično teška tuga, koju je on već osetio, obuzimala njegovo srce.

Jednoga dana Bersenjev dođe Stahovljevima u nevreme, oko jedanaest sati pre podne. Jelena izađe da ga primi.

— Pomislite, — poče on sa usiljenim osmehom, — našega Insarova je nestalo.

— Kako nestalo? — zapita Jelena.

— Nestao. Pre dva dana otišao je nekud i od to doba ga nema.

— A nije vam kazao kuda će?

— Nije.

Jelena se spusti na stolicu.

— Zacelo je otišao u Moskvu, — promrmlja ona, trudeći se da izgleda ravnodušna, a u isto vreme čudila se sama sebi zašto želi da je ravnodušna.

— Pe verujem, — odgovori Bersenjev. — Nije otišao sam.

— A s kim je otišao?

— Pre dva dana, pred podne, dolazila su mu dva čoveka, mora da su njegovi zemljaci.

— Bugari? Po čemu to mislite?

— Po tome, što su, koliko sam ja mogao čuti, razgovarali s njim na nekom jeziku koji nisam razumeo, ali je jezik bio slovenski... Eto, Jelena Nikolajevna, vi nalazite da u njemu nema ničega tajanstvenog, a našto onda ta tajanstvena poseta? Zamislite, došli k njemu i počeli da viču i da se svađaju, tako divljački i pakosno... I on je vikao.

— I on ?

— I on. Vikao je na njih. Oni kao da su se tužili jedan na drugoga. I još da ste videli te posetioce! Lica opaljena, široka, tupa, orlovski nosevi, svaki je imao po četrdeset godina, rđavo odeveni, prašljivi, znojavi, po izgledu zanatlije, ali nisu ni zanatlije ni gospoda... Bog bi znao šta su.

— Pa je li on s njima otišao?

— Da, najpre ih je nahranio, pa onda otišao s njima. Gazdarica mi je pričala da su ta dvojica pojeli veliki lonac kaše. Tako su, veli, halapljivo gutali, kao vuci.

Jelena se osmehnu.

— Videćete, — reče ona, — da će se sve to završiti vrlo prozaično.

— Daj Bože! Samo uzalud upotrebljavate tu reč. U Insarova nema baš ništa prozaičnoga, ma da je Šubin uveravao...

— Šubin! — prekide Jelena i sleže ramenima. — Ali priznaćete da ta dva gospodina koji gutaju kašu...

— I Temistokle je jeo uoči salaminske bitke, — smešeći se primeti Bersenjev.

— Da, zato je i bila sutradan bitka. Ali na svakm način javite mi kad ss on vrati, — dodade Jelena i pohita da promeni razgovor, ali razgovor nije išao.

Pojavi se i Zoja i poče na prstima hodati po sobi, dajući tim na znanje da se Ana Vasiljevna još nije probudila.

Bersenjev ode.

Toga istoga dana, uveče, donesoše Jeleni pisamce od njega.

„Vratio se, — pisao je Bersenjev, — preplanuo i prašljiv do samih obrva; ali zašto je i kuda išao, ne znam, možda ćete vi doznati.”

— Možda ćete vi doznati! — prošapta Jelena. — A zar on govori sa mnom o tome?

XIV

Sutradan, oko dva sata, stojala je Jelena u parku pred jednim skrivenim kutom, gde je odgajala dva šteneta. (Vrtar ih beše našao za plotom, gde su bila bačena, i donese ih gospođici, o kojoj su mu pralje pričale da se o svakoj životnnji stara. Nije se prevario u računu: Jelena mu dade četvrt rublje. Ona zaviri u kutak, uveri se da su štenad živa i zdrava i da su im prostrli novu slamu, okrenu se i umalo što ne dreknu: upravo prema njoj išao je alejom sam Insarov.

— Dobar dan, — reče on, približivši se i skide kapu.

Ona opazi da je on jako preplanuo za poslednja tri dana.

— Hteo sam da dođem ovamo s Andrejom Petrovićem, ali se on negde zadržao i evo ja dođoh bez njega! U vas nema nikoga kod kuće, svi spavaju ili šetaju, stoga sam i došao ovamo.

— Vi kao da se izvinjavate, — odgovori Jelena. — To nimalo nije potrebno. Nama je svima vrlo prijatno da vas vidimo... Sednimo ovde na klupu u hladovini.

Ona sede. Insarov se namesti blizu nje.

— Rekoše da neko vreme niste bili kod kuće? — poče ona.

— Jeste, — odgovori on, — bio sam otišao... To vam je Andreja Petrović govorio.

Insarov je pogleda, osmehnu se i poče da se igra kapom. Smešeći se, on je brzo žmirkao očima i podizao gore usne, što mu je pridavalo vrlo dobrodušan izraz.

— Andreja Petrović verovatno vam je pričao da sam otišao s nekakvim... propalicama, — reče on, neprestano se smešeći.

Jelena se malo zbuni, ali odmah oseti da Insarovu pre svega treba govoriti istinu.

— Jeste, — reče ona odlučno.

— Šta ste vi pomislili o meni? — odgovori on brzo.

Jelena ga pogleda.

— Pomislila sam... — reče ona, — pomislila sam da vi uvek znate šta radite, i da niste u stanju ništa rđavo da uradite.

— Hvala Vam za to. Vidite li, Jelena Nikolajevna, — poče on, naginjući se poverljivo njoj: — nas ovde ima malo, među nama ima ljudi malo obrazovanih, ali su svi jako odani opštoj stvari. Na

nesreću, ne može da prođe bez svađe, a mene svi poznaju i veruju mi, i sad su me pozvali da im raspravim jednu svađu. Zato sam išao.

— Daleko odavde?

— Išao sam šezdeset vrsta, u Trojičko Predgrađe. Tamo u manastiru ima takođe naših ljudi. Bar se nisam uzalud trudio, svršio sam posao.

— Je li vam bilo teško?

— Jeste. Jedan se jako uzjogunio. Nije hteo dati račun o novcu.

— Dakle, zbog novaca je bila svađa?

— Da, i to zbog malih novaca. A šta ste vi mislili?

— I vi ste zbog takvih sitnica išli šezdeset vrsta? I izgubili tri dana?

— To nisu sitnice, Jelena Nikolajevna, kad su naši zemljaci umešani. Bio bi greh otkazati. Vi, kao što vidim, ni štenadima ne otkazujete pomoć, i ja vam se zato klanjam. A što sam vreme straćio, nije nikakvo zlo, naknadiću ga. Naše vreme ne pripada nama.

— Nego kome?

— Svakome kome smo potrebni. Ja vam sve to govorim s brda s dola, jer poštujem vaše mišljenje. Mogu misliti kako vas je Andreja Petrović zaprepastio!

— Vi poštujete moje mišljenje, — reče Jelena poluglasno, — zašto?

Insarov se opet nasmeši.

— Zato što ste dobra gospođica, niste aristokratkinja... i to je sve...

Nastade kratko ćutanje.

— Dimitrije Nikanoroviću, — poče Jelena, — znate li da ste prvi put tako iskreni prema meni?

— Kako to? Meni se čini da sam vam uvek govorio ono što sam mislio.

— Niste. ovo je sada prvi put, meni je vrlo milo. Ja isto tako želim da budem iskrena prema vama. Mogu li?

Insarov se nasmeja p reče:

— Možete.

— Predupređujem vas da sam vrlo radoznala.

— Ništa zato, samo govorite.

— Meni je Andreja Petrović mnogo pričao o vašem životu, o vašoj mladosti. Ja znam jedan slučaj... onaj strašni slučaj... znam da ste posle išli u svoju otadžbinu... Ne morate mi odmah odgovoriti, ako vam se moje pitanje učini neskromno, ali mene muči jedna misao... Recite mi, da li ste se sreli s tim čovekom?...

Jeleni zastade disanje. Ona se i zastide i uplaši od svoje smelosti. Insarov je gledaše oštro, lako trepćući očima i dodirujući prstima podbradak.

— Jelena Nikolajevna, — poče on najzad, a glas mu beše niži no obično, što gotovo prestravi Jelenu, — znam koga ste čoveka sad spomenuli. Ne, nisam se sreo s njim, hvala Bogu! Nisam ga ni tražio. Nisam ga tražio ne zato što ne bih mislio da imam prava ubiti ga, — ubio bih ga mirnom savešću, — nego zato što nije vreme ličnoj osveti, kada se radi o narodnoj opštoj osveti... ili ne. nije dobro rečeno... kada se radi o oslobođenju naroda. Jedno bi smeta po drugome. I to će biti u svoje vreme... Biće, — ponovp on i zatrese glavom.

Jelena ga pogleda sa strane.

— Vi mnogo volite svoju otadžbinu? — reče ona bojažljivo.

— To se još ne zna, — odgovori on. — Tek kad neko od nas umre za nju, tada će se moći kazati da ju je voleo.

— Znači, kad biste bili lišeni mogućnosti da se vratite u Bugarsku.. — iastavn Jelena, — vama bi bilo vrlo teško u Rusnji?

Insarov obori oči.

— Čini mi se da to ne bih mogao podneti, — reče on.

— Recite mi, da li je teško naučiti bugarski jezik?

— Nimalo. Za Rusa je sramota ako ne zna bugarski. Rus treba da zna sve slovenske jezike. Hoćete li da vam donesem bugarskih knjnga? Videćete kako je to lako. Kakve su naše pesme! Nisu gore od srpskih. Čekajte, ja ću vam prevesti jednu od njih. U njoj se govori o... Znate li vi makar malo našu istoriju?

— Ne znam nimalo, — odgovori Jelena.

— Čekajte, ja ću vam doneti knjigu. Vi ćete iz nje naučiti bar najglavnije činjenice. Slušajte, .dakle, pesmu... Ali bolje će biti da vam donesem napisan prevod. Uveren sam da ćete nas zavoleti,. jer vi volite sve koji su ugnjeteni. Kad biste znali kako je naša zemlja blagoslovena! A međutim nju gaze, kinje, — dodade on s nehotičnim

pokretom ruke, a lice mu potamne, — nama su sve oduzeli, sve: naše crkve, naša prava, naše zemlje; nas gone pogani Turci, kao stado nas kolju...

— Dimitrije Nikanoroviću! — uzviknu Jelena.

On zastade.

— Oprostite. Ja ne mogu da govorim o tome hladnokrvno. Vi ste maločas pitali, volim li ja svoju otadžbinu? Šta se drugo može voleti na zemlji? Šta je jedino nepromenljivo, šta je iznad svake sumnje, čemu se može verovati, posle Boga? I kad si potreban toj otadžbini... Vidite, poslednji seljak, poslednji prosjak u Bugarskoj i ja — mi hoćemo jedno isto. Svi imamo jednu svrhu. Razumete li kakvu veru i snagu daje to?

Insarov poćuta malo, pa opet poče govoriti o Bugarskoj: Jelena ga je slušala sa proždirućom, dubokom i tužnom pažnjom. Kad on završi, zapita ga ona još jedanput:

— Dakle, vi ne biste nipošto ostali u Rusiji?

A kad on ode, dugo je gledala za njim. Od toga dana postade on za nju sasvim drugi čovek. Ispratila ga je sasvim drukčije no što ga je dva sata ranije primila.

Od toga dana on poče dolaziti sve češće i češće, a Bersenjev sve ređe. Među obojicom prijatelja nastaše neki čudni odnosi, koje obojica osećahu, ali ih ne mogahu odrediti, a bojahu se objašnjenja. Tako prođe mesec dana.

XV

Ana Vasiljevna volela je da sedi kod kuće, kao što js čitaocu već poznato, ali ponekad, sasvim Iznenada, pojavljivala se kod nje neodređena želja za nečim neobičnim, za nekom čudnom partie de plaisir[12], i ukoliko je ta partie de plaisir bila teža, ukoliko je više priprema i dogovora zahtevala, ukoliko se više sama Ana Vasiljevna uzbuđivala, utoliko joj je bila prijatnija. Naiđe li na nju to raopoloženje zimi, ona naređuje da se zauzmu dve tri lože jedna do druge, sakupi sve svoje poznanike i odlazi u pozorište, ili čak i na bal s maskama; leti — otišla bi van varoši, ma gde, samo podalje. Sutradan žalila bi se na glavobolju, stenjala bi i ne bi ustajala iz postelje, a posle dva meseca u njoj bi se opet razbuktala želja za „neobičnim”. To isto bilo je i sad. Neko je pred njom spomenuo lepote Caricina i Ana Vasilevna odmah izjavi nameru da prekosutra ide u Caricino. U kući nastade uzbuna: u Moskvu poslaše kurira po Nikolu Artemijevića; s kurirom ode i sluga da nakupuje vina, pašteta i drugih đakonija za jelo; Šubinu narediše da najmi kola (karuce su bile nedovoljne) i da pripremi konje za smenu. Sluga u kozačkom odelu dva puta je išao do Bersenjeva i Insarova, da im odnese dve pozivnice, što ih je Zoja napisala prvo ruski, zatim francuski; sama Ana Vasiljevna pobrinula se o putničkom odelu za gospođice. Ali partie de plaisir zamalo se ne osujeti. Nikola Artemijević dođe iz Moskve neraspoložen (još uvek je bio ljut na Avgustinu Hristijanovnu) i, doznavši u čemu je stvar, odlučno izjavi da on neće ići, da je besmislica ići iz Kuncova u Moskvu, a iz Moskve u Caricin, a iz Caricina opet u Moskvu, a iz Moskve opet u Kuncovo i, najzad, dodade on, pošao bi, ako bi mu prvo dokazali da na jednoj tački zemljine kugle može biti prijatnije nego na drugoj. To mu, razume se, niko nije mogao dokazati, i Ana Vasiljevna, u nedostatku solidnog kavaljera, beše već gotova da odustane od partie de plaisir, kad se seti Uvara Ivanovića i od muke posla po njega u njegovu sobicu, govoreći: „davljenik se i za slamku hvata”. Probudiše ga, on siđe dole, ćuteći sasluša predlog Ane Vasiljevne, poigra s prstima i, na opšte iznenađenje, pristade. Ana Vasiljevna poljubi ga u obraz i nazva ga milim. Nikola Artemijević

osmehnu se prezrivo i reče: quelle bourde![13] (on je voleo u takvim slučajevima da upotrebljava „raskošne” francuske reči).

Sutradan, karuce i kola, natovarena do vrha, krenuše iz dvorišta Stahovljevog letnjikovca. U karucama su sedele dame, sobarica i Bersenjev, Insarov se pope na bok; u kolima su bili Uvar Ivanović i Šubin. Uvar Ivanović pozva prstom Šubina, ma da je znao da će ga ovaj celim putem peckati, ali između „sirove seljačke snage” i mladoga umetnika postojala je nekakva neobična veza i nekakva svađalačka iskrenost. Uostalom, Šubin ovoga puta ostavi svoga debeloga prijatelja na miru: bio je ćutljiv, rasejan i blag.

Sunce je bilo visoko otskočilo kad se kola približiše razvalinama caricinskog zamka, koje su bile mračne i strašne čak i u podne. Društvo siđe na travu i uputi se odmah u park. Napred su išle Jelena i Zoja s Insarovom, za njima, sa izrazom potpune sreće na licu, koračala je Ana Vasiljevna pod ruku s Uvarom Ivanovićem. On je teško disao, posrtao, nov slamni šešir žuljio mu je čelo, noge su mu gorele u cipelama, ali njemu je bilo dobro. Šubin i Bersenjev završavali su procesiju. „Mi ćemo, bratac, u rezervu, kao neki veterani”, šanu Šubin Bersenjevu. „Sad je tamo Bugarska”, dodade on, pokazujući obrvama na Jelenu.

Vreme je bilo divno. Sve je unaokolo cvetalo, zujalo i pevalo; u daljini se belasala voda na jezeru; praznično, sjajno raspoloženje ispunjavalo je dušu. „O, kako je lepo! kako je lepo!” — neprestano je ponavljala Ana Vasiljevna; Uvar Ivanović je klimao glavom u znak odobravanja i, u odgovor na njene zanosne uzvike, jedan put čak promrmljao: „Nema se šta reći!” Jelena je s vremena na vreme razgovarala s Insarovom, Zoja je s dva prsta pridržavala obod širokog šešira, koketno ističući, ispod ružičaste haljine od krepa, svoje male nožice, obuvene u sive, nove, zatupaste cipelice, i pogledala čas u stranu, čas nazad. „Gle!” reče Šubin poluglasno: „Zoja Nikitišna nešto se okreće. Idem k njoj: Jelena Nikolajevna me sad prezire, a tebe, Andreja Petroviću, poštuje, što izlazi na jedno isto. Idem, dosta sam se kiselio. A tebi, prijatelju, savetujem da botaniziraš: u tvom položaju to je najbolje što možeš da izmisliš, a korisno je i u naučnom pogledu. Zbogom!” Šubin otrča Zoji, pruži joj ruku, savijenu kao perec, i reče: „Ihre Hand, Madame!”[14], uze je

ispod ruke i pođe napred s njom. Jelena zastade, pozva Bersenjeva i uze ga nspod ruke, ali nastavi razgovor s Insarovom. Pitala ga je kako se na njegovom jeziku zove đurđevak, klen, hrast, lipa... (Bugarska! pomisli siromah Andreja Petrović.)

Odjednom, pred njima se razleže uzvik; svi podigoše glave. Šubinova kutija za cigarete pade u žbun, bačena Zojinom rukom. „Čekajte samo, razračunaću se s vama za to!" — povika on, uvuče se u žbun, izvuče kutiju i vrati se Zoji; ali još ne stiže da joj se približi, a njegova kutija opet polete preko puta. Ta prevara ponavljala se pet puta, on se kikotao i pretio, a Zoja se krišom smejala i protezala kao mačka. Najzad je on uhvati za prste i tako ih steže da ona vrisnu i zatim dugo duvaše u ruku, pretvarajući se da se ljuti, a on joj nešto pevaše na uvo.

— Nestašna mladež, — veselo reče Ana Vasiljevna Uvaru Ivanoviću.

Ovaj se poigra prstima.

— Kakva je ova Zoja Nikitišna! — reče Bersenjev Jeleni.

— A Šubin? — odgovori Jelena.

U tom celo društvo dođe do senice, poznate pod imenom Ljupkost, i zastade da poživa u izgledu caricinskih jezera. Ona se protezahu jedno za drugim u dužini nekoliko kilometara; svuda iza njih crnela se šuma. Sitna trava, koja je pokrivala svu nizbrdicu brega pokraj glavnoga jezera, pridavala je samoj vodi neobično sjajnu boju smaragda. Nigde, čak ni na obali, nisu izbijali talasi, niti se belela pena, šta više ni vetrić nije dodirivao glatku površinu. Činilo se da se stvrdnuta masa stakla teško i sjajno smestila u veliku kupaonicu, kao da je nebo upalo na njeno dno, a kudrava drveta gledaju u njena prozračna nedra. Svi su dugo i ćuteći uživali u izgledu, čak se i Šubin beše pritajio, čak se i Zoja beše zamislila. Na posletku svi jednodušno zaželeše da se provozaju po vodi. Šubin, Insarov i Bersenjev pojuriše preko trave. Nađoše veliki obojen čamac, nađoše dvojicu veslara i pozvaše dame. Dame siđoše k njima. Uvar Ivanović pođe oprezno za damama. Dok je ulazio u čamac, dok se nameštao da sedne, bilo je mnogo smeha. „Pazite, gospodine, nemojte da nas utopite", — reče jedan veslar, mladić s prćastim nosom u aleksandriskoj košulji.

— „De, de, kicošu!” — rsče Uvar Ivanović. Čamac se otište od obale. Mladići zgrabiše vesla, ali je samo Insarov umeo veslati. Šubin predloži da u horu otpevaju neku rusku pesmu i poče: „Вњиз по матушкје... Bersenjev, Zoja, pa čak i Ana Vasiljevna prihvatiše (Insarov nije znao pevati), ali se glasovi nisu mogli da slože. Pri trećem stihu pevači se zapletoše, samo se Bersenjev trudio da u basu nastavi: „Њичево в волнах не видно”, ali se i on ubrzo zbuni. Veslari se podmignuše i nakeziše zube ćuteći. — „Šta?” — obrati im se Šubin, — „valjda gospoda ne umeju pevati?” — Momče u aleksandriskoj košulji samo zavrti glavom. — „Čekaj samo, prćonosi”, — reče Šubin, — „mi ćemo ti pokazati. Zoja Nikitišna, otpevajte nam Le lac[15] od Nidermajera. Ne veslajte!” — Mokra vesla podigoše se u vis, kao krila, i tako ostadoše, kapljice sa njih zvučno padahu, čamac otplovi još malo i stade, načinivši mali krug na vodi, kao labud. Zoja se izvi... Allons[16], reče Ana Vasiljevna nežno... Zoja skide šešir i poče pevati: „O, lac, l'année à peine a fini sa carrière...[17]

Njen slab, ali čist glasić, kao da je preletao preko jezerova ogledala, daleko u šumi odjekivala je svaka reč: činilo se da i tamo neko peva jasnim i tajanstvenim, ali ne čovečanskim, ne našim glasom. Kad Zoja završi, razleže se glasno odobravanje iz jedne senice na obali, iz koje iziđoše nekoliko zadriglih Nemaca, koji su bili došli da poknajpuju u Caricinu. Neki od njih bili su bez kaputa, bez vratnih marama, pa čak i bez prsluka, i tako su uporno vikali: bis![18] da Ana Vasiljevna naredi da veslaju što pre na drugu stranu jezera. Ali pre nego što čamac pristade uz obalu, Uvaru Ivanoviću još jednom pođe za rukom da zadivi svoje poznanike; primetivši da na jednom mestu u šumi eho osobito jasno ponavlja svaki zvuk, on odjednom poče da pućpuriče kao prepelica. U prvi mah se svi trgoše, ali odmah zatim osetiše istinsko zadovoljstvo, utolnko više što je Uvar Ivanovnć imitirao prepelicu sasvim verno. To ga ohrabri, te poče da mauče; ali maukanje mu nije ispalo tako dobro, on još nekoliko puta zapućpurika kao prepelica, pogleda u sve i umuče. Šubin se naže da ga poljubi, ali ga ovaj odgurnu. U tom trenutku čamac pristade i celo društvo iziđe na obalu.

U tom kočijaš s lakejom i sobaricom beše izneo korpe iz kola i pripremio ručak na travi ispod starih lipa. Svi posedaše oko razastrtog stonjaka i navališe na paštete i druga jestiva. Svi su imali odličan apetit, a Ana Vasiljevna gostila je i nudila svoje goste da više jedu, uveravajući ih da je to na vazduhu vrlo zdravo. S tim rečima obraćala se i Uvaru Ivanoviću. „Budite bez brige”, — promrmlja on s punim ustima. „Dao Bog, te je ovako lep dan!” — ponavljala je ona neprestano. Nije se mogla poznati: kao da se za dvadeset godina podmladila. Bersenjev joj to reče. „Da, da, — reče ona, — bila sam i ja u svoje vreme nešto, nije mi u deset bilo ravne”. — Šubin se pridruži Zoji i neprestano joj nalivaše vino; ona je odbijala, on ju je nudno i završavao tim što je sam ispijao čašu, a zatim ju je opet nudio; isto tako uveravao ju je da želi da nasloni svoju glavu na njena kolena: ona nikako nije htela da mu dopusti „tako veliku slobodu". Jelena je bila ozbiljnija od sviju, ali joj je u srcu bilo čudno spokojstvo, kakvo odavno nije osećala. Osećala se beskrajno dobro i neprestano je želela da pored sebe ima ne samo Insarova, nego i Bersenjeva... Andreja Petrović nejasno je osećao šta to znači i krišom je uzdisao.

Sati su leteli, veče se približavalo. Ana Vasiljevna odjednom se poplaši. „Ah, dragi moji, kako je dockan!” — poče ona. — „Posvirati, na i za pojas zadenuti”… Ona se užurba i svi se užurbaše, ustadoše i pođoše u pravcu zamka, gde su bila kola. Kad su prolazili pored jezera, svi zastadoše, da poslednji put použivaju u Caricinu. Svuda su plamtele jasne, predvečernje boje, nebo se crvenelo, lišće je blistalo u prelivima, uznemireno vetrićem koji je ćarlijao; u daljini talasala se voda kao rastopljeno zlato; crvene kule i senice, razbacane tamo amo po parku, oštro su se odvajale od tamnog zelenila drveća. „Zbogom, Caricino, nećemo zaboravitn današnji izlet!” — reče Ana Vasiljevna... Ali u tom trenutku, i kao da potvrdi njene poslednje reči, desi se nešto neobično, što se doista ne zaboravlja tako lako.

A evo šta: još Ana Vasiljevna ne završi svoj oproštajni pozdrav Caricinu, kad se odjednom, na nekoliko koraka od nje, iza velikog bokora jorgovana, začuše neskladni uzvici, cerekanje i dreka, i čitava gomila čupavih ljudi, onih istih ljubitelja pevanja koji su onako usrdno pljeskali Zoji, ispade na put. Gospoda ljubitelji bili su vrlo

ugrejani. Kad ugledaše dame, oni zastadoše, ali jedan od njih, veliki rastom, sa vratom kao u bika, odvoji se od svojih drugova i, neprestano se klanjajući i posrćući u hodu, približi se Ani Vasiljevnoj, koja se bešs skamenila od straha.

— Bonžur, madam, — reče on promuklim glasom, — kako ste?

Ana Vasiljevna posrnu nazad.

— Sašto, — nastavi ljudina rđavim ruskim jezikom, — sašto nam ne pevali bis, kat je naša društva vikala bis i bravo, fora?

— Da, da, sašto? —raču se iz družine.

Insarov poumi da kroči napred, ali ga Šubin zadrža, a sam stade ispred Ane Vasiljevne.

— Dopustite, — poče on, — poštovani nepoznati, da vam izrazim opšte čuđenje u koje ste nas sve doveli svojnm postupcima. Koliko mogu da ocenim, vi pripadate saksonskim potomcima kavkaskog plemena; prema tome, mi pretpostavljamo kod vas poznavanje društvene pristojnosti, a međutim vi počinjete da govorite s damom kojoj niste pretstavljeni. Verujte da bih ja lično, u drugo vreme, bio vrlo rad da se upoznam s vama, jer kod vas vidim tako fenomenalno razvijene mišiće: biceps, triceps i deltoïdaeus[19], da bih, kao vajar, smatrao za sreću da vas imam za svoj model; ali ovoga puta, ostavite nas na miru.

„Poštovani nepoznati” sasluša ceo govor Šubinov, prezrivo naklonivši glavu u stranu, podbočivši se rukama o bokove.

— Ja ništa ne razumela šta fi to govorite, — reče najzad. — Fi mislite da ja valjda prafim cipela ili satovi? Eh! Ja sam oficir, činovnik, da.

— Ja u to ne sumnjam, — poče Šubin.

— A efo šta ja kažem, — nastavi nepoznati, odgurnuvši ga svojom snažnom rukom, kao grančicu s puta, — pitam vas: sašto niste pevali bis, kad smo mi vikala bis? A ja ću sat odmah, ovoga moment otići, samo eto nušno je da ta frajlajn, ne ta madam, ne ta nije nušna, nego eto ta ili ova (on pokaza na Jelenu i Zoju) dala meni einen Kuss[20]. kako mi to kažemo nemački, poljupčić, da. Šta? To nije ništa.

— Nije ništa, einen Kuss to ništa, — razleže se opet iz družine.

— Ih! der Sakramenter![21] — progovori, gušeći se od smeha, jedan Nemac, sav u čirevima.

Zoja uhvati za ruku Insarova, ali se on istrže od nje i stade pravo pred gorostasnim nasrtljivcem.

— Odlazite odavde, — reče mu ne jakim, ali odlučnmm glasom.

Nemac se teško zakikota.

— Kako da odlazim? I ja to folim! Zar ja ne bi mogla da šetam? Kako ja to odlazi? Sašto da odlazim?

— Zato što ste se usudili da uznemiravate damu, — reče Insarov i odjednom preblede, — zato što ste pijani.

— Šta? Ja pijan? Hören Sie das, Herr Provisor. Ja oficir, a on sme. Sad ja tražim Satisfaction! Einen Kuss will ich![22]

— Ako učinite samo još jedan korak, — poče Insarov...

— No? Pa šta onda?

— Baciću vas u vodu.

— U vodu? Herr Je. Samo? No, da vidimi, to je vrlo sanimljivo, kako to u vodu...

Gospodin oficir podiže ruke i pođe napred, ali se odjednom desi nešto sasvim neobično: on vrisnu, sve njegovo veliko telo zaljulja se, odiže se od zemlje, noge se zapraćakaše u vazduhu i, pre nego što dame ciknuše, pre nego što je ma ko mogao shvatiti kako se to desilo, gospodin oficir sa svom svojom težinom, s teškim pljuskom bućnu u jezero i odmah iščeze ispod ustalasane vode.

— Ah! — složno uzviknuše dame.

— Mein Gott![23] —raču se s druge strane.

Prođe jedan minut... i okrugla glava, sva ulepljena mokrom kosom, ukaza se nad vodom; ta glava puštala je mehure; dve ruke grčevito su se trzale kraj samih usta...

— Udaviće se, spasite ga, spasite! — povika Ana Vasiljevna Insarovu, koji je stajao na obali s raskrečenim nogama i duboko disao.

— Isplivaće, — reče ovaj s prezrivom nemarnošću, bez saučešća. — Hajdemo, — dodade on, uzevši Anu Vasiljevnu za ruku, — hajdemo, Uvare Ivanoviću, Jelena Nikolajevna.

— A... a... o... o... —raču se u tom trenutku jauk nesrećnoga Nemca, koji beše uspeo da se uhvati za pruće na obali.

Svi pođoše za Insarovom i svi moradoše da prođu pored same „družine”. Ali kad se lišiše svoga vođe, bekrije se smiriše i ni rečice ne rekoše; samo jedan, najhrabriji od njih, promrmlja tresući glavom: „No, ali to je... to Bog sna šta je... noćne toga”; drugi, šta više, skide šešir. Insarov im se činio vrlo strašan i ne zabadava nešto nemilo, nešto opasno pojavi se na njegovom licu Nemci odjuriše da izvade svoga druga, koji, čim se oseti na čvrstom tlu, poče plačljivo da psuje i grdi „ruske lupeže”, kako će se žaliti, kako će čak otići i njegovom prevashodstvu grafu fon Kizernc...

Ali „ruski lupeži” ne obraćahu pažnje na njegova dovikivanja, nego hitahu koliko se brže moglo ka zamku. Svi su ćutali dok su išli preko narka, samo je Ana Vasiljevna lako uzdisala. Ali najzad približiše se ekipažima, zastadoše i nasmejaše se neusiljeno i otegnuto, kao pravednici Omirovi. Prvo zavrišta, kao lud, Šubin, za njim, kao da udara u doboš, Bersenje«, malo dalje Zoja, koja kao da je prosipala fini biser, i Ana Vasiljevna odjednom poče da se trese, čak i Jelena nije mogla a da se ne osmehne, što više ni Insarov se ne uzdrža. Ali glasnije, duže i pomamnije kikotao se Uvar Ivanović, kikotao se dok ga ne zaboleše slabine, dok ne poče da kija, da se guši. Pritaji se malo, da kroz zube progovori: „ja... mislim... šta je to lupilo?... a ono... on... pljoštimice...” I zajedno s poslednjom, grčevito prigušenom rečju, novi napad smeha potrese njegovo telo. Zoja ga je još više podbadala. „Ja, kaže, vidim noge u vazduhu...” — „Jest, jest”, prihvati Uvar Ivanović, „noge, noge... kad tamo, tres! a to on pljoštimice!” „Ali kako su to izveli, jer Nemac je bio tri puta većn od njih?...” upita Zoja. — „Objasniću vam”, odgovori brišući oči Uvar Ivanović, „ja sam video, jednom rukom za pojas, nogu podmetnuo, pa šljis! Ja slušam, šta je to?... a ono on pljoštimice..

Kola su već odavno bila krenula, carpcinaš zamak odavno je bio iščezao sa vidika, ali Uvar Ivanović još nikako nije mogao da se umiri. Šubin, koji je bio sa njim u kolima, opomenu ga najzad.

A Insarov se stideo. On je sedeo u karucama prema Jeleni (na boku je sedeo Bersenjev) i ćutao, a i ona je ćutala. On je mislio da ga ona osuđuje, ali ona ga nije osuđivala. U prvom trenutku bila se mnogo uplašila, zatim ju je iznenadio izraz njegova lica, a posle je

neprestano razmišljala. Nije ni sama jasno znala o čemu razmišlja. Osećanje koje ju je bilo obuzelo toga dana beše iščezlo; bila je svesna toga, ali je bilo zamenjeno nečim drugim, što ona zasad još nije mogla da razume. Partie de plaisir oteže se suviše, veče neprimetno pređe u noć. Kola su brzo odmicala, čas pored njiva koje su sazrevale, gde je vazduh bio zagušljiv i mirisav i potsećao na žito, čas pored prostranih livada, čija je neočekivana svežina lakim talasima šibala po licu. Nebo kao da je bilo zamagljeno po krajevima. Najzad ispliva mesec natmuren, taman i crven. Ana Vasiljevna je dremala, Zoja se provukla kroz prozor i gledala put. Jelena se seti kako već više od sata nije razgovarala s Insarovom. Ona mu se obrati s beznačajnim pitanjem; on joj odmah radosno odgovori. U vazduhu su se čuln nekakvi nejasni zvuci; činilo se kao da u daljini govore hiljade glasova. Moskva im je dolazila u susret. Pred njima zasvetlucaše svetiljke, kojih je bilo sve više i više; najzad zatutnja kamen ispod točkova. Ana Vasiljevna se probudi; svi u kolima počeše govoriti, ma da niko nije mogao razabrati o čemu se govori, jer je kaldrma tako jako treštala ispod dvojih kola i trideset i dve konjske kopite. Put od Moskve do Kuncova činio se dug i dosadan; svi su spavali ili ćutali, s prislonjennm glavama u uglovima; samo Jelena nije žmurila i nije skidala očiju s mračne figure Insarovljeve. Šubin je bio tužan: vetrić mu je duvao u oči i dražio ga; on podiže okovratnnk od kaputa i samo što se ne rasplaka. Uvar Ivanović blaženo je hrkao, klateći se a levo a desno. Kola se najzad zaustaviše. Dva lakeja iznesoše Anu Vasnljevnu iz kola; ona je sasvim bila izlomljena i, praštajući se sa svojim saputnicima, reče im da samo što je živa; oni počeše da joj zahvaljuju, a ona ponovi: „samo što sam živa”. Jelena se prvi put rukova s Insarovom, i dugo ostade obučena, sedeći kraj prozora. Šubin uluči priliku da došane Bersenjsvu kad je odlazio:

— Kako da nije junak, kad baca pijane Nemce u vodu!

— A ti ni to nisi učinio, — odgovori Bersenjev i ode kući s Insarovom.

Zora je već svitala, kad se prijatelji vratiše u svoj stan. Sunce se još ne beše pojavilo, ali je počinjala hladnoća, rosa je bila pokrila travu, a pesma prvih ševa razlegala se visoko, visoko u polupraznom

prostoru, otkuda je, kao usamljeno oko, gledala velika, poslednja zvezda.

XVI

Ubrzo posle poznanstva s Insarovom, Jelena poče (peti ili šesti put) voditi dnevnik. Evo odlomaka iz toga dnevnika:

Juna... Andreja Petrović donosi mi knjiga, ali ja ne mogu da ih čitam. Stid me je da mu to priznam; da mu vratim knjige i da slažem da sam ih čntala — ne bih htela. Čini mi se, to bi ga uvredilo. On me neprestano prati. Čini mi se da mi je odan. Vrlo je dobar čovek taj Andreja Petrović.

...Šta ja želim? Zašto mi je tako teško na srcu, tako mračno? Zašto sa zavišću gledam na ptice koje proleću? Čini mi se, poletela bih s njima, poletela — kuda, ne znam, ali daleko odavde. Nije li ta želja grešna? Ovde mi je mati, otac, rodbina. Zar ih ja ne volim? Ne, ja ih ne volim onako kako bi trebalo da ih volim. Strašno mi je da izgovorim to, ali je istina. Možda sam velika grešnica, možda sam zato tako tužna, zato nemam mira. Neka ruka leži na meni i davi me. Kao da sam u tamnici i tek što se nisu srušili zidovi na mene. Zašto to drugi ne osećaju? Pa koga ću onda voleti, kad sam prema svojima hladna? Vidi se da tatica ima pravo: on me kori što volim samo pse i mačke. Treba o tome promisliti. Ja se malo molim Bogu, treba da se molim... A čini mi se da bih umela voleti!

... Još neprestano sam bojažljiva s gospodinom Insarovom. Ne znam zašto; čini mi se da ja nisam više mlada, a on je tako iskren i dobar. Ponekad je vrlo ozbiljan. Njemu možda nije stalo do nas. Ja to osećam i ustručavam se da mu oduzimam vreme. Andreja Petrović je sasvim drukčiji. S njim mogu da govorim ceo dan. Ali on mi uvek govori o Insarovu. I kakve strašne pojedinosti! Noćas sam ga sanjala s nožem u ruci. I kao on mi govori: „Ubiću tebe i sebe”. Kakva glupost!

... O, kad bi mi neko rekao: evo šta treba da radiš! Biti dobra — to je malo, raditi dobro... jest; to je glavno u životu. Ali kako da se radi dobro? O, kad bih mogla da vladam sobom! Ne razumem zašto tako često mislim o gospodinu Insarovu. Kad dođe, on sedi i sluša pažljivo, a sam se ne trudi, ne brine, ja gledam na nj pa mi je prijatno — i to je sve; a kad ode, ja se neprestano sećam njegovih reči i ljutim se na samu sebe i uzbuđujem se... ni sama ne znam zašto. (On rđavo govori francuski i ne stidi se — to mi se dopada).

Uostalom, ja uvek mnogo mislim o novim ličnostima. Razgovarajući s njim, slučajno sam se setila našeg ključara Vasilija, koji je izneo iz sobe koja je gorela starca bez nogu i umalo što nije sam poginuo. Tatica ga je nazvao junakom, mamica mu je dala pet rubalja, a ja sam htela da kleknem pred njim. I on je imao obično, šta više glupo lice, i docnije se propio.

... Danas sam dala groš jednoj prosjakinji, a ona mi reče: što si tako tužna? A ja nisam ni mislila da izgledam tužna. Mislim da to dolazi otud što sam sama, uvek sama, sa svim svojnm dobrom, sa svim svojim zlom. Nemam kome da pružim ruke. Ko mi prilazi, ne treba mi, a koga bih želela... taj prolazi pored mene.

... Ne znam šta mi je danas, glava mi se vrti, dođe mi da padnem na kolena pa da molim i preklinjem da me poštede. Ne znam ko i kako, ali kao da hoće da me ubije i ja u sebi vičem i uzbuđujem se; plačem i ne mogu da ćutim... Bože moj! Bože moj! Umiri u meni to uzbuđenje! Ti jedini to možeš, sve je drugo slabo: ni moje neznatne milostinje, ni zanimanje, ništa, ništa mi ne može pomoći. Išla bih ma kud da budem služavka, zbilja, bilo bi mi lakše.

Našto mi mladost, našto ja živim, našto mi duša, našto mi sve to?

... Insarov, gospodin Insarov, — ne znam upravo kako da napišem, — neprestano me zanima. Htela bi da znam šta li je tamo u njegovoj duši. Čini se da je otvoren i pristupačan, ali ja ništa ne vidim. Pokatkad me gleda ispitujućim pogledom... ili je to samo moja mašta? Pol me uvek zadirkuje, ljuta sam na Pola. Šta hoće on? On je zaljubljen u mene... ali meni nije potrebna njegova ljubav. On je i u Zoju zaljubljen. Ja sam nepravična prema njemu: on mi juče reče da ja ne umem biti u pola nepravična... to je istina, to je vrlo rđavo.

Ah, ja osećam da je čoveku potrebna nesreća, ili beda, ili bolest, inače bi se brzo poneo.

... Zašto mi je Andreja Petrović danas pričao o toj dvojici Bugara! Kao da mi je namerno to pričao. Šta mi je stalo za gospodina Insarova? Ljutim se na Andreju Petrovića.

... Uzimam pero i ne znam kako da počnem. Kako je danas iznenada počeo sa mnom da govori u parku! Kako je bio nežan i poverljiv! Kako je to brzo išlo! Kao da smo stari, davnašnji prijatelji, koji su se tek sad ponovo upoznali! Kako sam mogla da ga dosad ne upoznam! Kako mi je sad blizak! I evo šta je najčudnije: ja sam sad

mnogo mirnija. Smešno mi je, juče sam se ljutila na Andreju Petrovića i na njega, šta više nazvala sam ga gospodin Insarov, a danas... Evo naposletku pravoga čoveka, evo naposletku na koga se može osloniti. Ovaj ne laže, ovo je prvi čovek na kojeg sam naišla da ne laže: svaki laže, svi lažu. Dragi, dobri Andreja Petroviću, zašto vas vređam? Ne. Andreja Petrović možda je učeniji od njega, možda je i pametniji, ali ne znam, pred njim je tako mali. Kad ovaj govori o svojoj otadžbini, on raste, raste, a lice mu se prolepšava, a glas mu je kao čelik, čini mi ss da tada nema čoveka na svetu pred kojim bi on oborio oči. I on ne govori samo — on radi i radiće. Ja sam ga zapitkivala... Kako se odmah okrenuo meni i kako mi se osmehnuo!... Samo se braća tako smeše O, kako sam zadovoljna! Kad je prvi put došao k nama, nikaka nisam mislila da ćemo se tako brzo zbližiti. A sad mi se sviđa što sam prvi put bila ravnodušna. Ravnodušna? A zar sad nisam ravnodušna?

... Odavno nisam osećala toliko unutrašnjeg spokojstva. U meni je tako mirno, tako mirno. Nemam šta da zapišem. Često ga viđam, to je sve. Šta bih još zapisala?

... Pol se zatvorio, Andreja Petrović ređe dolazi... siromah! Čini mi se da on... Ali to ne može biti. Ja volim da razgovaram s Andrejom Petrovićem, nikad ni reči o sebi, uvek o nečem pametnom, korisnom. On nije kao Šubin. Šubin je nagizdan kao leptir i uživa u svojoj nagizdanosti, to ni leptirovi ne rade. Uostalom. i Šubin i Andreja Petrović... znam šta hoću da kažem.

... Njemu je prijatno da dolazi k nama, ja to vidim. Ali zašto? Šta je našao u meni? Istina, imamo podjednake ukuse: ni on ni ja ne volimo stihove, oboje nemamo smisla za umetnost. Ali koliko je on bolji od mene! On je miran, a ja uvek uznemirena; on ima svoj put, svoju svrhu — a ja, kuda ja idem? Gde je moje gnezdo? On je miran, ali su mu sve misli daleko. Doći će vreme i on će nas ostaviti na svagda, otići će svojima, tamo, preko mora. Pa šta? Neka mu Bog bude u pomoći. A meni će uvek biti prnjatno što sam ga upoznala dok je bio ovde.

Zašto nije Rus? Ne, on ne bi mogao biti Rus.

I mamica ga voli, kaže da je skroman čovek. Dobra mamica! Ona ga ne razume. Pol ćuti: on pogađa da su mi njegova nagoveštavanja

neprijatna, ali on je ljubomoran na nj. Nevaljali deran! I s kakvim pravom? Da li sam ja kadgod...

Sve su to budalaštine! Zašto mi sve to pada na pamet?

... Pa ipak je čudno što se ja dosad, do dvadesete godnne, nisam zaljubila! Čini mi se da je u D. (zvaću ga D., sviđa mi se to ime: Dimitrije) zato tako vedra duša što se sav predao svom poslu, svojoj mašti. Zbog čega da se uznemiruje? Ko se predao sav... sav... sav... taj ima malo jada, taj već nizašta ne odgovara. Ne da ja hoću, nego ono hoće. Uzgred budn rečeno, i on i ja volimo jedno isto cveće. ja sam danas otkinula ružu. Jedan je list otpao, on ga podiže... Dala sam mu celu ružu.

D. dolazi često k nama. Sinoć je presedeo celo veče. Hoće da me uči bugarski. S njim mi je prijatnije nego kod kuće. Bolje nego kod kuće.

... Dani lete... Meni je i dobro i odnekud mučno, htela bih da zahvalim Bogu, i samo što ne zaplačsm. O, topli, sjajni dani!

... Meni je, kao i pre, lako, samo sam pokatkad malo tužna. Srećna sam. Da li sam srećna?

... Dugo neću zaboraviti jučerašnju šetnju. Kakvi čudnovatn, novi, strašnn utisci! Kad je on odjednom zgrabio onog gorostasa u bacio ga, kao loptu, u vodu, ja se nisam uplašila, ali on me je uplašio. A zatim, kakvo mu je lice bilo zlokobno, surovo! Kako je kazao: isplivaće! To me je preokrenulo. Možda ga nisam razumela. I kad smo se posle svi smejali, kad sam se i ja smejala, meni je bilo žao njega! On se stideo, ja sam to osećala, on se stideo mene. On mi je to posle kazao, u kolima, u mraku, kad sam se trudila da ga vidim i kad sam se bojala njega. Jest, s njim se ne treba šaliti, on ume da ustane u odbranu. Ali, našto ta srdžba, našto uzdrhtale usne, onaj otrov u očima? Ili, valjda, drukčije ne može? Ne može se, valjda, biti čovek, borac, a ostati miran i nežan? Život je težak, reče mi on tu skoro. Ja sam to ponovnla Andreji Petroviću on se nije složio s D. Ko od njih ima pravo? A kako je počeo taj dan! Kako mi je bilo prijatno da idem s njim, makar i ćuteći... Ali milo mi je što se to desilo. Tako je valjda i trebalo.

... Opet nemir... Nisam sasvim zdrava.

... Za ovo nekoliko dana, nisam ništa zapisala u ovoj sveščici, zato što mi se nije pisalo. Osećala sam da, ma šta ja napisala, sve to

ne bi bilo ono što mi je na duši... A šta je na mojoj duši? Imala sam s njim dug razgovor, koji mi je mnogo šta otkrio. Pričao mi je o svojim namerama (zbilja, sad znam od čega ima ranu na vratu... Bože moj! Kad pomislim da je bio osuđen na smrt, da se jedva spasao i da su ga ranili...). On predoseća da će biti rata i raduje se tom. I pri svem tom, nikad nisam videla D. tako tužnog. Za čim li on... on... tuži? Tatica se vratio iz varoši, zastao je nas dvoje zajedno i nekako nas čudno pogledao. Dolazio je i Andreja Petrović. Primetila sam da je oslabio i bled. On me je prekoreo, kao da se suviše hladno i nemarno ponašam prema Šubinu. Ali ja sam sasvim zaboravila Pola. Kad ga vidim, potrudiću se da zagladim svoju pogrešku. Sad mi nije do njega!... i ni do koga na svetu. Andreja Petrović govorio je sa mnom s nekim saučešćem. Šta to sve znači? Zašto je sve tako tamno oko mene i u meni? Čini mi se da je oko mene i u meni nešto zagonetno, što treba razrešiti...

... Noćas nisam spavala, boli me glava. Zašto da pišem? On je danas otišao tako brzo, a ja sam htela da porazgovaram s njim... On kao da me izbegava. Jest, on me izbegava.

... Razrešila sam zagonetku, svetlost me je obasjala! Bože! Smiluj mi se... Ja sam zaljubljena.

XVII

Toga istog kobnog dana kad je Jelena napisala tu poslednju kobnu reč u svoj dnevnik, sedeo je Insarov u sobi kod Bersenjeva, a Bersenjev je stojao pred njim, sa izrazom sumnje na licu. Insarov tek beše saopštio svoju nameru da sutradan pređe u Moskvu.

— Za Boga! — povika Bersenjev, — sad tek nastaje lepo vreme. Šta ćete raditi u Moskvi? Kakva iznenadna odluka! Ili ste možda dobili kakav glas?

— Nisam dobio nikakva glasa, — reče Insarov, — ali mi razum nalaže da ne treba duže da ostanem ovde.

— Ali kako to...

— Andreja Petroviću, — reče Insarov, — budite tako dobri da ne navaljujete. Meni je i samome teško da se rastanem s vama, ali se ne može drukčije.

Bersenjev ga pažljnvo zagleda.

— Znam da vas ne mogu ubediti, — reče on najzad. — Dakle, to je svršena stvar.

— Sasvim svršena, — odgovori Insarov, ustade i ode.

Bersenjev se prošeta po sobi, uze šešir i ode Stahovljevima.

— Vi imate nešto da mi kažete, — reče Jelena kad ostaše nasamo.

— Jeste, otkud ste pogodili?

— To je sporedno. Govorite, šta je?

Bersenjev joj reče nameru Insarovljevu.

Jelena preblede.

— Vi znate, — reče Bersenjev, — da Dimitrije Nikanorović nerado daje računa o svojim postupcima. Ali ja mislim... Sedite, Jelena Nikolajevna, vama nije dobro... Ja se, dabogme, dosećam kakav je upravo uzrok tog iznenadnog odlaska.

— Kakav, kakav uzrok? — ponovi Jelena, — snažno stežući, ali ne primećujućn to, Bersenjevljevu ruku svojom ledenom rukom.

— Eto vidite, — poče Bersenjev tužno smešeći se, — kako bih vam to objasnio. Moram da se vratim u ovogodišnje proleće, u ono vreme kad sam se bolje upoznao s Insarovom. Ja sam se tada našao s njim u kući jednog rođaka, taj rođak je imao kćer. Činilo mi se da Insarov nije ravnodušan prema njoj i to mu rekoh. On se

nasmeja i odgovori mi da se ja varam, da njegovo srce nije ranjeno, ali da bi on odmah otišao kad bi mu se tako što desilo, jer on ne želi — to su bile njegove rođene reči, — da radi zadovoljenja ličnih osećaja izneveri svoj rad i svoju dužnost. „Ja sam Bugarin”, reče on, „i ne treba mi ruska ljubav”...

— Pa... na... šta... vi sad... — prošaputa Jelena, nehotice okrećući glavu, kao čovek koji očekuje udarac, ali nikako ne ispuštaše Bersenjevljevu ruku.

— Ja mislim, — reče on nižim glasom, — ja mislim da se sad dogodilo ono što sam ja tada naslućivao.

— To jest... vi mislite... ne mučite me! — ote se odjednom Jeleni.

— Ja mislim, — prihvati Bersenjev, — da je Insarov zavoleo sad jednu gospođicu Ruskinju i odlučio da beži, kao što je obećao.

Jelena još jače steže njegovu ruku i još niže obori glavu, kao da želi da sakrije od tuđeg pogleda rumenplo stida koje joj iznenadnim plamenom obli sve lice i vrat.

— Andreja Pavloviću, vi ste dobri kao anđeo, — reče ona, — ali on će sigurno doći da se oprosti?

— Jest, ja mislim da će doći zacelo, jer neće da ode...

— Recite mu, recite...

Ali tu sirota devojka ne izdrža: suze joj linuše nz očiju i ona pobeže iz sobe.

„O, kako ga voli, mislio je Berseljev vraćajući se lagano kući. To nisam očekivao, nisam mislio da ga voli tako silno. Kaže da sam dobar, nastavi on svoja razmišljanja... Ko bi mi rekao kakvi su me osećaji i pobude nagonile da sve to kažem Jeleni? Ali svakako ne dobri, ne dobri. Samo prokleta želja da se uverim da li je nož doista zaboden u ranu. Ja treba da budem zadovoljan — oni vole jedno drugo i ja sam im pomogao... Šubin me naziva „budućim posrednikom između nauke i ruske publike”, vidi se da mi je suđeno da budem posrednik. Ali ako sam se prevario? Ne, ja se nisam prevario”...

Teško je bilo Andreji Petroviću, i Raumer mu nije išao u glavu.

Sutradan, u dva sata, dođe Insarov Stahovljevnma. Kao za pakost, baš u to vreme u sobi za primanje Ane Vasiljevne bila je i jedna gošća iz susedstva, protinica, vrlo dobra i čestita žena, ali Koja je imala malu neprijatnost sa policijom što joj je palo na um da se po

najvećoj vrućini okupa u jezeru, kraj puta kojim je često prolazila nekakva čuvena generalska porodica. Prisustvo nekog stranog lica u prvi mah beše čak prijatno Jeleni, Kojoj nestade krvi iz lica kad samo začu korake Insarovljeve, ali joj srce obamre pri pomisli da se on može oprostiti a i ne progovoriti s njom nasamo.

On je izgledao zbunjen i izbegavao je njen pogled. „Da neće sad odmah da se oprosti?” pomisli Jelena. Insarov se doista uputi Ani Vasiljevnoj. Jelena brzo ustade i odazva ga u stranu k prozoru. Protinica se začudi i pokuša da se okrene, ali se tako bila utegla da joj je stežnjak pri svakom pokretu škripao. Stoga ostade nepomična.

— Slušajte, — reče Jelena naglo, — ja znam zašto ste došli. Andreja Petrović mi je kazao vašu nameru, ali ja vas molim, preklinjem vas, nemojte se danas praštati s nama, nego dođite sutra ovamo ranije, u jedanaest sati. Imam da vam kažem dve, tri reči.

Insarov se ćuteći pokloni.

— Ja vas neću zadržavati... Obećavate li mi?

Insarov se opet pokloni, ali ništa ne reče.

— Lenočka, odi ovamo, — reče Ana Vasiljevna, — pogledaj kakvu lepu torbicu ima protinica.

— Sama sam je vezla, — reče protinica.

Jelena se izmače od prozora.

Insarov ne ostade duže od četvrt sata kod Stahovljevih. Jelena ga je krišom pogledala. On je menjao mesta, kao i pre, nije znao kuda da gleda, i ode nekako čudno, iznenada, kao da nestade.

Taj dan beše za Jelenu dug, još više se oteže duga, preduga noć. Jelena je čas sedela na krevetu, obgrlivši rukama kolena i naslonivši na njih glavu, čas je prilazila prozoru, pritiskujući vrelo čelo na hladno staklo i mislila dok nije malaksala, mislila sve jedne iste misli.

Njeno srce kao da se bilo okamenilo, kao da je bilo iščezlo iz grudi, ona ga nije osećala, ali su joj u glavi teško udarale žile, kosa ju je žegla, a usne su joj bile suve. „On će doći... nije se oprostio s mamicom... neće nas obmanuti... Da ln je Andreja Petrović govorio istinu? Ne može biti... On nije obećao da će doći... Je li moguće da sam se ja za uvek rastala s njim”?... Eto kakve je misli nisu ostavljale... upravo ostavljale: one nisu dolazile, nisu se vraćale, one su se stalno kovitlale po njenoj glavi, kao magla. „On me voli!” planu odjednom u celom njenom biću i ona upre pogled u pomrčinu, a

nevidljiv, sakriven osmejak zaigra joj na usnama... Ali ona odjednom zatrese glavom i diže ruke do potiljka, i pređašnje misli zanjihaše se opet kao magla u njenoj glavi. Pred zoru se svuče i leže u postelju, ali ne mogaše da zaspi. Prvi sunčani zraci prodreše joj u sobu... „O, ako me voli!” uzviknu ona i, ne stideći se svetlosti koja ju je obasjavala, raširi ruke.

Ona ustade, obuče se i siđe dole. U kući se još niko ne beše probudio. Ona pođe u park, ali je u parku bilo tako tiho, zeleno i sveže, ptice su tako poverljnvo cvrkutale, cveće je tako veselo pogledalo, da njoj dolje teško. „O, pomisli ona, ako je to istina, onda nema ni jedne travčice srećnije od mene, ali da li je to istina?” Ona se vrati u svoju sobu i, da bi nekako prekratila vreme, uze da promeni haljinu. Ali sve joj je ispadalo, klizilo iz ruku, i ona je još sedela poluobučena pred svojim ogledalcetom, kad je pozvaše na čaj. Ona siđe dole; mati primeti da je bleda, ali reče samo: „Kako si danas interesantna”, i, obuhvativši je pogledom, dodade: „To ti odelo vrlo dobro stoji, treba uvek da ga oblačiš kad hoćeš kome da se dopadneš”. Jelena ne odgovori ništa i sede u ugao. Međutim izbi devet sati, do jedanaest trebalo je još dva sata. Jelena se lati knjige, zatim šva, na opet knjige; zatim se zareče da će proći sto puta u parku ispod drvoreda, i prođe sto puta; zatim je gledala kako Ana Vasiljevna razmešta pasijans... pogleda na sat, još nije bilo deset. Šubin dođe u sobu za primanje. Ona pokuša da razgovara s njim i poče da se izvinjava ni sama ne znajući zašto... Svaka njena reč nije je stala velikog naprezanja niti je u njoj samoj izazivala neku sumnju. Šubin se primače k njoj. Ona je očekivala ruganje, ali kad podiže oči, ugleda pred sobom tužno i prijateljsko lice... Ona se nasmeši na nj. Šubin se tako isto ćuteći nasmeši i lagano iziđe. Ona htede da ga zadrži, ali u taj mah nije mogla da se seti kako da ga zovne. Najzad otkuca jedanaest sati. Ona poče čekati, čekati, čekati i prisluškivati. Više već nije mogla ništa da radi, prestade čak i da misli. Srce joj oživе i poče kucati jače, sve jače i — za čudo! — i vreme kao da poče brže da prolazi. Prođe četvrt sata, prođe pola sata, prođe još nekoliko minuta, po mišljenju Jeleninom, i odjednom ona se trže: sat ne izbi dvanaest, nego jedan. „On neće doći, on će otići, bez oproštaja”...

Ta misao zajedno s krvlju pojuri joj u glavu. Ona oseti da je dah guši, da je gotova da zaplače... Pobeže u svoju sobu i pade na postelju sa sklopljenim rukama na licu.

Tako je preležala pola sata nepomično, kroz prste su joj lile suze na jastuk. Odjednom ustade i sede: nešto neobično desilo se u njoj, lice joj se izmeni, vlažne joj se oči same od sebe osušiše i zasijaše, obrve se podigoše, a usne skupiše. Prođe još pola sata. Jelena poslednji put oslušnu, namesti šešir, obuče rukavice, baci ogrtač na ramena i neprimetno iziđe iz kuće, pa brzim koracima pođe u pravcu Bersenjevljeva stana.

XVIII

Jelena je išla oborivši glavu i ukočeno gledajući napred. Ona se ničega nije bojala, ni o čem nije razmišljala, htela je da još jedanput vidi Insarova. Išla je, ne primećujući da se sunce odavno sakrilo za guste, crne oblake, da vetar na mahove duva i podiže joj haljinu, da se prašina iznenada podigla i kovitla kao stubovi na putu... Krupna kiša poče promicati, ona ni nju nije opažala; ali kiša poče sve češće i jače padati, munje počeše sevati i puče grom. Jelena zastade i pogleda unaokolo... Na njenu sreću, nedaleko od toga mesta gde ju stiže nepogoda, nalazila se nad usahlim izvorom stara kapela. Ona dotrča do nje i stade pod nisku njezinu streju. Kiša je pljuštala kao iz kabla, celo nebo je bilo naoblačeno. Sa nemim očajanjem gledala je Jelena gustu mrežu kapljica koje su brzo padale. Poslednja nada da će se videti s Insarovnm iščeze. Stara prosjakinja uđe u kapelu, strese se i reče klanjajući se: „Od kiše, majčice”, i stenjući i uzdišući, sede na stepenice pored izvora. Jelena zavuče ruku u džep, starica spazi taj pokret, i njeno smežurano i žuto, ali nekad lepo lice ožive. „Hvala ti, hrannteljko rođena”, — poče ona. Jelena ne nađe novčanik u džepu, a starica beše već pružila ruku...

— Nemam novaca, bako, — reče Jelena, — ali evo uzmi šta se našlo, možda će se moći upotrebiti.

Ona joj dade svoju maramu.

— O, o, lepotice moja, — reče prosjakinja, — šta će meni tvoja marama? Manj da je poklonim unuci, kad se udaje. Bog neka te nagradi za tvoju dobrotu!

U taj mah záču se tresak groma.

— Gospode, Isuse Hriste, — promrmlja prosjakinja i prekrsti se tri puta. — Da te nisam negde videla, — reče ona, malo zatežući. se. — Ti si mi kanda nešto udelila?

Jelena pogleda u staricu i poznade je.

— Jeste, bako, — odgovori ona. — Ti si me još pitala, zašto sam tako tužna?

— Tako je, golubice, tako. Poznala sam te. Ti si i sad vrlo žalosna. Evo i maramica ti je mokra, zacelo od suza. O, vi devojčice, sve vas mori jedna tuga, jedan jad!

— Kakva tuga, bako?

— Kakva? E, moja dobra gospođice, ne možeš ti mene staru prevariti. Znam ja za čim ti tužiš, znam ja da ti nisi sirota. I ja sam bila mlada, i ja sam sve te muke znala i prošla. Jest. A evo šta ću ti reći zato što si dobra: ako se zagledaš u dobra čoveka, koji nije vetrogonja, drži se njega samo, drži se što čvršće možeš, pa šta Bog da. Ako bi bi, ako ne bi, božja volja. Jeste. Što mi se čudiš? Ja sam vračara. Hoćeš da odnesem s tvojom maramom svu tvoju nevolju? Odneću, i svršeno. Evo kiša slabije pada; ti počekaj još malo, a ja idem. Nije mi prvina da pokisnem. Samo zapamti, golubice moja, bilo i prošlo, spomenulo se, ne povratilo se. Gospode, smiluj se!

Prosjakinja ustade sa stepenica, izađe iz kapele i pođe svojim putem. Jelena sa čuđenjem pogleda za njom. „Šta li to znači?” prošapta ona nehotice.

Kiša je padala sve manje i manje i za časak se ukaza sunce. Jelena se već spremala da ostavi svoje pribežište... Odjednom, na deset koraka od kapele, spazi Insarova. Umotan u ogrtač, išao je on istim putem kojim je došla i Jelena; činilo se kao da hita kući.

Ona se odupre o stari naslon, pored stepenica, i htede da ga zovne, ali je izdade glas... Insarov već prođe pored nje, ne dižući glavu...

— Dimitrije Nikanoroviću! — reče ona najzad. Insarov naglo zastade i pogleda... U prvom trenutku nije poznao Jelenu, ali joj odmah priđe.

— Vi! Vi ste to? — ponovi on.

Ona se ćuteći vrati u kapelu. Insarov pođe za njom.

— Vi ste ovde? — ponovi on.

Ona je i dalje ćutala i gledala ga nekakvim dugim, nežnim pogledom. On obori oči.

— Dolazite li od nas? — zapita ga ona.

— Ne... ne od vas.

— Ne? — ponovi Jelena, trudeći se da se osmehne.

— Dakle, tako držite obećanje? Ja sam vas čekala od jutra.

— Setite se, Jelena Nikolajevna, da ja juče ništa nisam obećao.

Jelena se opet silom nasmeši i pređe rukom preko lica. I lice i ruke behu joj vrlo bledi.

— Hteli ste, dakle, da odete ne oprostivšn se s nama?

— Jeste, — odgovori Insarov oporo i hladno.

— Kako? Posle našeg poznanstva, posle onih razgovora, posle svega... Dakle, da vas nisam ovde slučajno našla (Jelenin glas zadrhta i ona ućuta za trenutak)... vi biste otišli, a ne biste mi ni ruku pružili poslednji put, i ne bi vam bilo žao?

Insarov se okrenu.

— Jelena Nikolajevna, molim vas, ne govorite tako. Meni je i inače teško. Verujte da me je ova odluka mnogo muka stala. Kad biste znali...

— Neću da znam, — prekide ga Jelena uplašeno, — zašto odlazite... Vidi se da morate. Vidi se da se moramo rastati. Vi bez uzroka ne biste žalostili vaše prijatelje. Ali zar se tako prijatelji rastaju? Jer mi smo prijatelji, zar ne?

— Nismo, — reče Insarov.

— Kako? — reče Jelena. Obraze joj pokri lako rumenilo.

— Ja baš zato i odlazim, što mi nismo prijatelji. Ne gonite me da kažem ono, što neću da kažem.

— Vi ste pre bili iskreniji prema meni, — reče Jelena, s lakim prekorom. — Sećate li ce?

— Tada sam mogao biti iskreniji, tada nisam imao šta da krijem, a sada...

— A sada? — zapita Jelena.

— A sada... sada moram da odlazim. Zbogom.

Da je u taj mah Insarov pogledao Jelenu, on bi video da se njeno lice sve više sijalo što se njegovo sve više mrštilo i pomračavalo; ali on je neprestano gledao u zemlju.

— Pa, zbogom, Dimitrije Nikanoroviću, — poče ona. — Ali dajte mi bar vašu ruku, kad smo se već sreli.

Insarov pruži ruku.

— Ne, ja ni to ne mogu, — reče on i ponovo se okrenu.

— Ne možete?

— Ne mogu. Zbogom.

I on pođe iz kapele.

— Čekajte još malo, — reče Jelena. — Vi kao da se bojite mene. Ja sam smelija od vas, — dodade ona, s lakom drhtavicom u celom telu. — Mogu vam reći, hoćete li, zbog čega ste me ovde zastali? Znate li kuda sam pošla?

Insarov s čuđenjem pogleda Jelenu.

— Pošla sam k vama.

— K meni?

Jelena pokri lice.

— Vi ste hteli da me nagonite da vam kažem kako vas volim... eto kazala sam, — prošapta ona.

— Jelena! — uzviknu Insarov.

Ona opruži ruke, pogleda ga i pade mu na grudi.

On je ćuteći snažno zagrli. Njemu nije bilo potrebno da govori kako je voli. Iz jednoga njegovog uzvika, iz toga trenutno preobraženoga čoveka, iz toga kako su mu se podizale i spuštale grudi, uz koje se ona tako poverljivo priljubila, iz toga kako su se krajevi njegovih prstiju doticali njene kose, Jelena je mogla uvideti da je voljena. On je ćutao, a njoj nisu ni bile potrebne reči. „On je tu, on me voli... šta bih više?" Blaženi mir, mir zaklonjenog pristaništa, postignute svrhe, onaj nebesni mir koji i samoj smrti daje smisao i lepotu, ispuni je svu svojim božanstvenim talasanjem. Ona nije ništa želela, jer je sve imala. „O, brate moj, prijatelju, ljubavi moja"!... šaputale su njene usne, i sama nije znala čije je to srce, da li njegovo ili njeno, što tako slatko udara i topi joj se u grudima.

A on je stajao nepomično i snažnim zagrljajima grlio ovaj mladi, njemu odani život, osećao je na grudima taj novi, beskrajno dragi teret; osećanje nežnosti, osećanje neiskazane zahvalnosti, razdrobi u prah njegovu čvrstu dušu i, kao nikada dosad, navreše mu suze na oči...

A ona nije plakala, ona je samo ponavljala: „Prijatelju moj! Brate moj!"

— Dakle, ti ćeš poći sa mnom svuda? — govorio je on četvrt sata docnije, držeći je jednako u svom zagrljaju.

— Svuda, na kraj sveta. Gde ti, tu i ja.

— I ti sebe ne varaš, ti: znaš da tvoji roditelji nikad ne bi. pristali na naš brak?

— Ja se ne varam, ja to znam.

— Ti znaš da sam siromah, gotovo prosjak?

— Znam.

— Da nisam Rus, da mi nije suđeno da živim u Rusiji, da ćeš morati raskinuti veze s otadžbinom, sa srodnicima?

— Znam, znam.

— Znaš i to da sam se ja posvetio teškom, nezahvalnom poslu, da mi... da nam pretstoje mnoge opasnosti, pa i odricanje, poniženje?

— Znam, sve znam... Ja te volim.

— Da ćeš morati da napustiš svoje navike, da ćeš tamo sama, među tuđinima, može biti, morati da radiš?

Ona mu zapuši usta rukom.

— Ja te volim, dragi moj!

On poče toplo da ljubi njenu uzanu, ružičastu ruku. Jelena mu je nije skidala sa usana i s nekakvom detinjskom radošću, s radoznalim osmejkom gledala je kako joj on ljubi čas ruku, čas prste...

Odjednom pocrvene i sakri svoje lice na njsgove grudi.

On joj nežno podiže glavu i pažljivo joj se zagleda u oči.

— Dakle, zdravo, ženo moja pred ljudima i pred Bogom, — reče on.

XIX

Jedan sat docnije, Jelena, sa šeširom u jednoj i ogrtačem u drugoj ruci, uđe polako u sobu za primanje. Kosa joj je bila lako razbarušena, na svakom obrazu videla se ružičasta mrlja, osmejak joj je lebdeo na usnama, oborene i poluzatvorene oči takođe su se smeškale. Jedva je koračala od umora, ali joj taj umor beše prijatan, a i sve joj drugo beše prijatno. Sve joj beše milo i drago. Uvar Ivanović sedeo je pokraj prozora; ona mu priđe, spusti mu ruku na rame i nehotice se nasmeja.

— Zašto? — zapita je on iznenađeno.

Ona nije znala šta da kaže. Imala je želju da poljubi Uvara Ivanovića.

— Pljoštimice! — reče ona najzad.

Ali Uvar Ivanović ne mrdnu ni obrvom, samo neprestano gledaše u Jelenu, čudeći se. Ona ispusti na nj ogrtač i šešir.

— Dragi Uvare Ivanoviću, — reče ona, — spava mi se, umorna sam, — pa se opet nasmeja i klonu u naslonjaču pored njega.

— Hm, — promrmlja Uvar Ivanović i zaigra prstima. — Trebalo bi da...

A Jelena je gledala oko sebe i mislila: „Sa svim ovim moram se uskoro rastati... i, čudnovato, niti se bojim, niti se predomišljam, niti žalim... Ne, žao mi je mamice!” Zatim joj opet iziđe pred oči kapela, zazvuča njegov glas, oseti njegov zagrljaj. Srce joj lako i radosno zaigra, sreća je pritiskivala i njega. Ona se seti stare prosjakinje. „Baš kao da je odnela moju tugu”, pomisli ona. „O kako sam srećna! Sasvim nezasluženo! Kako brzo!” Da je pustila sebi malo na volju, potekle bi joj slatke, beskrajne suze Zadržavala ih je samo smeškanjem. I ma kakav položaj da je zauzimala, činilo joj se da bolji i lepši ne bi ni mogao biti: kao da su je uspavljivali. Svi su joj pokreti bili laki i nežni; kuda se dede njena užurbanost i nespretnost? Uđe Zoja. Jeleni se učini da nikad nije videla lepše lice. Uđe i Ana Vasiljevna. Jelenu nešto teknu, ali ipak s najvećom nežnošću zagrli svoju dobru majku i poljubi je u čelo, ispod lako prosedele kose. Zatim ode u svoju sobu. Kako joj se u njoj sve smešilo! S kakvom stidljivom svečanošću i mirnoćom sede ona na svoju postelju, na onu istu postelju na kojoj je pre tri sata imala onako mučne trenutke!

„A ja sam još i onda znala da me on voli”, pomisli ona... „Ali ne, ne, to je grešno”. „Ti si moja žena”... prošapta ona i sakri lice rukama, pa pade na kolena.

Uveče postade zamišljenija. Tuga je obuze pri pomisli da se neće skoro videti s Insarovom. On nije mogao duže ostati kod Bersenjeva, a da ne izazove sumnju, i zato on i Jelena odlučiše da se Insarov vrati u Moskvu i da im do jeseni dođe dva puta u goste; sa svoje strane ona mu obeća da će mu pisati pisma i, ako bude mogućno, odrediti mu sastanak, negde blizu Kuncova. Kad siđe na čaj u sobu za primanje, zastade tamo sve svoje i Šubina, koji je oštro pogleda, čim se pojavila; ona htede da porazgovara s njim prijateljski, kao nekad, ali se bojaše njegove oštroumnosti, bojaše se same sebe. Ona se domišljaše da je on nije uzalud ostavio na miru već više od dve nedelje. Ubrzo dođe Bersenjev i predade Ani Vasiljevnoj pozdrav od Insarova, zajedno s izvinjenjem što se vratio u Moskvu a nije se oprostio sa njom. Toga dana prvi put spomenuše Insarovljevo ime pred Jelenom. Ona oseti da je porumenila: u isto vreme ona razumede, da je trebalo da iskaže žaljenje zbog iznenadnog odlaska tako dobrog poznanika, ali nije mogla da se pretvara i ostade tako nepomična i nema, dok je Ana Vasiljevna uzdisala i vajkala se. Jelena je gledala da se nađe blizu Bersenjeva; njega se nije bojala, mada je on znao jedan deo njene tajne; ona se spasavala pod njegovo okrilje od Šubina, koji ju je neprestano gledao — ne potsmešljivo, nego pažljivo. I Bersenjev se to veče dvoumio: očekivao je da vidi Jelenu mnogo žalosniju. Na njenu sreću on i Šubin počeše se prepirati o umetnosti; ona se odmače malo i kao kroz san poče da sluša njihov razgovor. Za malo, ne samo oni, nego i sva soba, sve što je bilo oko nje, činjaše joj se kao san — sve: i samovar na stolu, i kratak prsluk Uvara Ivanovića, i uglačani nokti Zojini, i slika velikog kneza Konstantina Pavlovića na zidu, sve se razilazilo, sve se pokrivalo maglom, sve je prestajalo da postoji. Samo ih je sve žalila.,.Zašto oni žive?” mislila je ona.

— Hoćeš li da spavaš, Lenočka? — zapita je mati.

Ona ne ču materino pitanje.

— Poluumesna primedba, kažeš ti?... — Te reči koje Šubin oštro izgovori privukoše pažnju Jeleninu. — Ostavi se, u tome i jeste stvar. Umesna primedba izaziva klonulost — to nije hrišćanski; prema

neumesnoj čovek je ravnodušan — to je glupo, a prema poluumesnoj oseća i ljutinu i odvratnost. Na primer, kad bih ja sad rekao da je Jelena Nikolajevna zaljubljena u jednog od nas dvojice, kakva bi to primedba bila, a?

— O, msje Pol, — reče Jelena, — ja bih htela da vam pokažem kako me to ljuti, ali ne mogu, verujte. Vrlo sam umorna.

— Što ne legneš? — promuca Ana Vasiljevna, koja je svako vsče dremala, i zato rado opomnnjala druge da idu na spavanje. — Pozdravi se sa mnom pa idu u ime Božje. Andreja Petrović oprostiće.

Jelena poljubi svoju majku, pokloni se svima i ode. Šubin je isprati do vrata.

— Jelena Nikolajevna, — šanu joj on na pragu, — vi gazite msje Pola, nemilostivo gazite preko njega, msje Pol obožava i vas, i vaše nožice, i đonove sa cipela vaših.

Jelena sleže ramenima, preko volje mu pruži ruku, ali ne onu što je Insarov ljubio, i, vrativši se u svoju sobu, svuče se odmah, leže i zaspa. Spavala je dubokim i mirnim snom... kako čak ni deca ne spavaju: tako spava samo dete koje prezdravlja, kad mu mati sedi kraj kolevke, gleda ga i sluša kako diše.

XX

— Svrati k meni za trenutak, — reče Šubin Bersenjevu kad se oprostiše s Anom Vasiljevnom, — imam nešto da ti kažem.

Bersenjev ode u njegovo odeljenje. On se začudi mnoštvu studija, statua i poprsja, umotanih mokrim krpama i razbacanih po svima uglovima sobe.

— Ti se, kao što vidim, ne šališ, — reče on Šubinu.

— Mora se nešto raditi, — odgovori on. — Ako jedno ne ide, treba pokušati drugo. Ali ja, kao Korsikanac, zanimam se više osvetom nego pravom umetnošću. Treme Bisanzia![24]

— Ja te ne razumem, — reče Bersenjev.

— Počekaj malo. Izvolite pogledati, dragi prijatelju dobrotvoru, moju osvetu broj prvi.

Šubin razvi jednu figuru i Bersenjev ugleda osobito slično, vrlo lepo poprsje Insarovljevo. Šubin je bio izvajao crte lica tačno, do najmanjih sitnica, i dao im divan izraz: pošten, plemenit i odlučan.

Bersenjev beše ushićen.

— Ta ovo je prosto divota! — uzviknu on. — Čestitam ti! Kao za izložbu. Zašto nazivaš taj sjajan proizvod osvetom?

— Zato, ser, što sam nameran da taj sjajan proizvod, kako ste se vi izvoleli izraziti, podnesem Jeleni Nikolajevnoj na njen imendan. Razumete li tu alegoriju? Mi nismo slepi, mi vidimo šta se oko nas zbiva, ali smo i džentlmeni, gospodine moj; i svetimo se džentlmenski.

— A ovo, — dodade Šubin, otkrivajući drugu figuru, — kako se umetnik po novim estetikama može da koristi pravom na kome mu se može samo pozavideti, da ovaploćuje svake gadosti, uzdižući ih do biser tvorevina, to smo se i mi, pri podizanju ovog bisera, broj dva, svetili nimalo džentlmenski, en canaille.[25]

On brzo smače platno i Bersenjev ugleda statuetu, u dantonovskom ukusu, toga istog Insarova. Nije se moglo izmisliti ništa pakosnije i duhovitije. Mladi Bugarin je bio pretstavljen kao ovan koji se podigao na stražnje noge i sprema se da ubode rogovima. Tupa ozbiljnost, žestina, upornost, nespretnost, ograničenost behu izvajane na licu „supruga tankorunih ovaca”, a

međutim sličnost je bila tako uočljiva da Bersenjev nije mogao a da se grohotom ne nasmeje!

— Šta misliš? Zanimljivo? — reče Šubin. — Jesi li poznao junaka? Savetuješ li mi da i ovu pošaljem na izložbu? Ovu ću, dragi moj, sam sebi pokloniti na svoj imendan... Vaša plemenitost, izvolite sagnuti kolena.

I Šubin tri puta poskoči, udarajući se pozadi potpeticama.

Bersenjev podiže platno s poda i pokri njim statuetu.

— Eh, ti, velikodušni čoveče, — poče Šubin, — ko li je još u istoriji bio tako velikodušan? Ali svejedno! A sad, — nastavi on, svečano i tužno razvijajući treću, dosta veliku masu ilovače, — sad ćeš videti nešto što će ti dokazati smernost i pronicljivost tvoga prijatelja. Uverićeš se da on ipak, kao pravi umetnik, oseća potrebu i korist da sebe ćuši. — Pogledaj!

Platno spade i Bersenjev ugleda dve, uporedo, jednu do druge nameštene i gotovo srasle glave... On ne shvati odmah u čemu je stvar, ali kad bolje zagleda poznade u jednoj od njih Anušku, a u drugoj samoga Šubina. Uostalom, to su bile više karikature nego portreti. Anuška je pretstavljala lepuškastu, debelu devojku sa niskim čelom, plačnim očima i jako uzdignutim nosom. Njene široke usne drsko su se smešile; celo lice izražavalo je čulnost, bezbrižnost i smelost, sa nekom dobrodušnošću. Sebe je Šubin pretstavio kao preživelog, mršavog, sa upalim obrazima, s nemoćno opuštenim, retkim pramenovima kose, s ugašenim očima bez ikakvog izraza, i sa oštrim nosom, kao u mrtvaca.

Bersenjev sa odvratnošću okrenu glavu.

— Kakav par, brate moj! — reče Šubnn. — Hoćeš li izvoleti da sastaviš zgodan naziv? Za one prve dve stvari ja sam već našao nazive. Ispod poprsja stojaće: „Junak koji namerava da oslobodi svoju otadžbinu”. Ispod statuete: „Čuvajte se, kobasičari!” A pod ovom — šta misliš? „Budućnost umetnika Pavla Jakovljeva Šubina.“ Je li dobro?

— Prestani, molim te, — reče Bersenjev. — Zar je vredelo trošiti vreme na takvu... — Nije mogao odmah da nađe zgodnu reč.

— Gadost? hteo si da kažeš. Ne, brate, oprosti, ali ako ma šta treba poslati na izložbu, to treba ovu grupu.

— Zbilja gadost, — ponovi Bersenjev. — Šta ćs ta besmislica? Ti uopšte nemaš onih slabosti kojima su, na žalost, tako obilato obdareni naši umetnici. Ti prosto klevetaš samoga sebe.

— Misliš? — neveselo reče Šubin. — Ako ih nemam, pa mi se nakaleme, zato će biti kriva... jedna osoba. Znaš li ti, — dodade on, tragično namrštivši obrve, — da sam ja već počeo da pijem?

— Lažeš.

— Probao sam, veruj mi, — reče Šubin, pa odjednom razvuče usne i zasija, — ali je, brate, neukusno, neće kroz grlo da prođe, a glava mi je kao bubanj. Sam veliki Luščihin, Haralampije Luščihin, prva Moskovska, ili, kako neki govore, velikoruska znamenitost, kazao je da od mene ništa neće biti. Mene, kako on kaže, ne oduševljava boca.

Bersenjev htede da obori grupu, ali ga Šubin zadrža.

— Nemoj, brate, ne udaraj, neka ostane kao pouka, kao strašilo.

Bersenjev se nasmeja.

— U tom slučaju, gotovo da poštedim tvoje strašilo, — progovori on: — živela večna i čista umetnost!

— Živela! — prihvati Šubin. — S njom je i dobro lepše i zlo lakše!

Prijatelji se snažno rukovaše i rastadoše.

XXI

Prvo osećanje koje obuze Jelenu kad se probudi beše radosni strah. „Je li mogućno? Je li mogućno?” pitala je sebe, a srce joj obamiraše od sreće. Uspomene navališe na nju... ona se izgubi u njima. Zatim je opet zaseni onaj blaženi, svečani mir. Ali još toga jutra Jelenu polako obuze nemir, a idućih dana postade setna, nevesela. Doduše, sad je znala šta hoće, ali od toga joj nije bilo lakše. Nezaboravljeni sastanak izbacio ju je za uvek iz staroga koloseka: ona već nije bila u njemu, bila je daleko, a međutim unaokolo sve je bilo kao obično, sve je išlo svojim redom, kao da se ništa nije izmenilo, život je tekao kao i pre, i, kao i pre, računao na Jelenino učešće i potporu. Ona pokuša da počne pismo Insarovu, ali joj i to ne pođe za rukom: reči na hartiji bile su kao mrtve i lažne. Dnevnik je bila završila i ispod poslednjeg reda povukla dugačku crtu. To je bila prošlost, a ona je sada svim svojim mislima, svim bićem ušla u budućnost. Bilo joj je teško. Da sedi sa majkom koja ništa i ne sluti, da je sluša, da odgovara, da razgovara s njom — činilo se Jeleni kao neki greh; osećala je u sebi neko pretvaranje; uzbuđivala se, ma da nije imala zašta da crveni; često joj se javljala u duši neka neodređena želja da sve prizna, pa ma šta posle bilo. „Zašto me, mislila je ona, Dmmitrije nije onda odmah, iz one kapele, poveo kud mu drago? Zar mi nije kazao da sam njegova žena pred Bogom? Šta ću ja ovde”? Odjednom poče da su tuđi sviju, pa čak i Uvara Ivanovića, koji je više no ikad bio u nedoumici i preplitao prstima. Sve što ju je okružavalo nije joj se više činilo ni nežno, ni drago, ni kao san: kao mora pritiskivao ju je neki nepokretni i mrtvi teret; sve kao da ju je prekorevalo i ljutilo se, ne hajući za nju... Ti si ipak naša. Čak i njeni jadni štićenici, izmučene ptice i životinje, gledahu na nju — tako se bar njoj pričinjavalo — nepoverljivo i neprijateljski. Zazirala je i stidela se svojih osećaja. „Ta ovo je ipak moja kuća, mislila je ona, moja porodica, moja otadžbina”... „Ne, to nije više tvoja otadžbina, nije tvoja porodica”, govorio joj je drugi glas. Obuze je strah i poče da se ljutn na svoju malodušnost. Nevolja je tek počinjala, a ona je već gubila strplenje... Je li ona to obećala?...

Dugo nije mogla da vlada sobom. Ali prođe nedelja, dve... Jelena se malo umiri i priviknu na svoj nov položaj. Napisa Insarovu dva mala pisamceta i sama ih odnese na poštu: nizašto na svetu ne bi ih poverila sobarici, nešto iz stidljivosti, nešto iz ponositosti. Poče i da ga očekuje.... Ali mesto njega, jednoga lepoga jutra stiže Nikola Artemijević.

XXII

Još niko u kući gardiskog poručnika u ostavci Stahova nije njega video tako neraspoložena, a u isto vreme tako samopouzdana i ozbiljna, kao toga dana. On uđe u sobu za primanje u gornjem kaputu i šeširu, uđe polako, širokim koracima, i, udarajući potpeticama, priđe ogledalu i dugo se ogledaše s mirnom strogošću, mašući glavom i grickajući usne. Ana Vasiljevna dočeka ga sa vidnim uzbuđenjem i skrivenom radošću (ona ga inače nije dočekivala): on čak ne skide šešir, ne pozdravi se s njom, i ćuteći pruži Jeleni ruku u rukavici od jelenske kože, da mu je poljubi. Ana Vasiljevna poče ga raspitivati o načinu lečenja; on joj ništa ne odgovori. Dođe i Uvar Ivanović, — on ga pogleda i reče: „ba!” Prema Uvaru Ivanoviću on se uopšte ponašao hladno i gledao ga s visine, mada je priznavao u njemu „tragove prave Stahovljeve krvi”. Poznato je da su skoro sve ruske plemićke porodice uverene da postoje isključive porodične osobine koje su samo njihove. Nismo jedanput imali prilike da slušamo razgovore „među svojima” o „potsalaskinskim nosevnma” i „preprejevskim potiljcima”[26]. Uđe Zoja i sede naspram Nikole Artemijevića. On se nakašlja, sede u naslonjaču, potraži kafu i tek onda skide šešir. Donesoše kafu, on popi jednu šolju i, pogledavši sve redom, promrmlja kroz zube: „sortez, s’il vous plait”, i, okrenuvši se ženi, dodade: „et vous, madame, restez, je vous prie...”[27]

Svi iziđoše osim Ane Vasiljevne. Glava joj se tresla od uzbuđenja. Svečano ponašanje Nikole Artemijevića vrlo ju je iznenađivalo. Očekivala je nešto neobično.

— Šta je? — zapita ona čim se vrata zatvoriše.

Nikola Artemijević pogleda ravnodušno Anu Vasiljevnu.

— Ništa osobito, ali kakav je to u vas način da odmah uzmete izgled nekakve žrtve? — poče on, opuštajući uglove usana pri svakoj reči, bez ikakve potrebe. — Hteo sam samo da vam javim da ćemo na ručku imati jednoga novog gosta.

— Koga?

— Kurnatovskog, Jegora Andrejevića. Vi ga ne poznajete. On je prvi sekretar u senatu.

— On će danas ručati kod nas?

— Da.

— I vi ste, samo zato da mi to kažete, naredili da svi iziđu iz sobe?

Nikola Artemijević pogleda je opet, ali ovoga puta ironično.

— Vas to čudi? Počekajte, pa ćete imati čemu da se čudite.

On ućuta. Ana Vasiljevna takođe poćuta malo.

— Ja ne bih želela, — poče ona...

— Ja znam da ste me uvek držali za „nemoralnog” čoveka, — poče odjednom Nikola Artemijević.

— Ja! — prošaputa Ana Vasiljevna iznenađeno.

— I može biti da vi imate pravo. Ne odričem da sam vam katkad zaista davao povoda da o meni tako mislite (sivi konji! prođe kroz glavu Ani Vasiljevnoj), ma da vi sami morate priznati da pri poznatom vam stanju vaše konstitucije...

— Ali ja vas nimalo ne krivim, Nikola Artemijeviću.

— C'est possible[28]. U svakom slučaju, ne mislim da se pravdam. Mene će opravdati vreme. Ali smatram za dužnost uveriti vas da znam svoje obaveze i da umem raditi... u korist poverene mi... poverene mi porodice.

„Šta li sve ovo znači?” pomisli Ana Vasiljevna. (Ona nije mogla znati da se sinoć u engleskom klubu, u uglu čitaonice, zapodeo spor o nesposobnosti Rusa da izgovore spič[29]. „Ko od nas ume da govori? Spomenite ma koga!” uzviknu jedan od tih što su se prepirali. — Eto, na primer, Stahov, — odgovori drugi i pokaza na Nikolu Artemijević, koji je stojao blizu i samo što nije vrisnuo od zadovoljstva).

— Na primer, — nastavi Nikola Artemijević, — moja kći Jelena. Ne nalazite li vi da je već vreme da i ona najzad stane čvrsto na stazu... hoću reći, da se uda. Sve to mudrovanje i filantropija lepi su samo donekle i do određenih godina. Vreme je da izađe iz magle i društva raznih umetnika, đaka i svakojakih Crnogoraca, i da postane kao sve.

— Kako da razumem vaše reči? — zapita Ana Vasiljevna.

— Izvolite me saslušati, — odgovori Nikola Artemijević s onako isto opuštenim usnama. — Rećiću vam otvoreno, bez uvijanja: ja

sam se upoznao i zbližio s tim mladim gospodinom Kurnatovskim u nadi da mi on bude zet. Mislim da, kad ga vidite, nećete moći da me okrivite za pristrasnost i lakomislenost (Nikola Artemijević je govorio i sam uživao u svojoj rečitosti). Izvrsno je obrazovan, pravnik, ponaša se vrlo lepo, ima pedeset i tri godine, sekretar, koleški savetnik i ima orden svetog Stanislava o vratu. Nadam se da ćete priznati da ja ne pripadam broju onih pères de comédie[30] koji se zanose samo titulama; ali vi ste mi sami govorili da se Jeleni Nikolajevnoj dopadaju samo ozbiljni, radni ljudi: Jegor Andrejević prvi je u svojoj struci. A s druge strane, znam da moja kći ima slabost prema velikodušnim postupcima, dakle znajte da je Jegor Andrejević, čim je postigao mogućnost, vi me razumete, mogućnost da živi od svoje plate, odmah uputio svojoj braći određenu godišnju svotu koju mu je otac davao.

— A ko je njegov otac? — zapita Ana Vasiljevna.

— Njegov otac takođe je znamenit u svojoj struci, visoko moralan, un vrais stoïcien[31], major u ostavci, čini mi se, upravnik sviju imanja grafova B...

— A! — reče Ana Vasiljevna.

— A! šta: a? — prihvati Nikola Artemijević. — Zar ste i vi zaraženi predrasudama?

— Ali ja ništa nisam kazala, — poče Ana Vasiljevna...

— Nije istina, kazali ste: a!... No kako mu drago, smatrao sam za potrebno da vas obavestim kako ja mislim, i nadam se da ćete gospodina Kurnatovskoga primiti à bras ouverts[32]. On nije nekakvi Crnogorac.

— Razume se; treba samo pozvati kuvara Vanjkui narediti mu da se spremi još neko jelo.

— Vi znate da ja u to ne ulazim, — reče Nikola Artemijević, ustade, uze šešir i, zviždeći (on je od nekoga čuo da se zviždati može samo na svom letnjikovcu, ili u manježu), ode da se prošeta po parku. Šubin ga spazi kroz prozor svoje sobe i, ćuteći, isplazi jezik na nj.

Na deset minuta pre četiri sata, pred ulazom Stahovlevog letnjikovca, stadoše kola, iz kojih iziđe još mlad, pristojne

spoljašnosti čovek, prosto i ukusno odeven, i naredi da ga prijave. To je bio Jegor Andrejević Kurnatovski.

Evo šta je između ostaloga sutradan o njemu Jelena pisala Insarovu:

„Čestitaj mi, dragi Dimitrije, ja imam verenika. Juče je ručao kod nas; tata se upoznao s njim, čini mi se u engleskom klubu, i pozvao ga. Razume se da on juče nije došao kao verenik, ali moja dobra mamica, kojoj je tatica saopštio svoju nadu, prišapnula mi je na uvo kakav je to gost. Ime mu je Jegor Andrejević Kurnatovski, sa službom u senatu, kao prvi sekretar. Prvo ću ti opisati njegovu spoljašnost. Mali je rastom, manji od tebe, dobro razvijen, crte su mu pravilne, ošišan do glave, ima velike, zaliske. Oči su mu male (kao u tebe), crne, bistre, usne pljosnate, široke; u očima i na usnama nekakav zvaničan, ali stalan osmejak; kao da dežura kod njega. Ponaša se sasvim obično, govori jasno, i sve je kod njega jasno: i kad ide, i kad se smeje, i kad jede, uvek kao da važan posao radi. „Kako ga je proučila!” pomislićeš ti možda u ovom trenutku. jest, ali zato da bih ti ga opisala. A i kako da ie proučim svoga verenika. Ima u njemu nešto čelično... nešto glupo i besmisleno u isto vreme, ali i valjano. Kažu da je zaista vrlo pošten čovek. I ti si mi čeličan, ali ne kao ovaj. Za stolom je sedeo do mene, prema nama je sedeo Šubin. Prvo se govorilo o nekakvim trgovačkim preduzećima: kažu da se on u njima razume i zamalo nije napustio svoju službu, da bi se primio uprave nad jednom velikom fabrikom. Ali se predomislio! Zatim je Šubin počeo da govori o pozorištu; gospodnn Kurnatovski je izjavio — moram priznati — bez lažne skromnosti, da se u umetnosti nimalo ne razume. To me je potsetilo na tebe... ali sam opet pomislila: ne, ja i Dimitrije ipak drukčije shvatamo umetnost. On kao da je hteo reći: ja to ne razumem, ali nije ni potrebno, mada se u dobro uređenoj državi dopušta. Prema Petrogradu i comme il faut[33] dosta je ravnodušan: šta više, jedanput se nazva proleterom. Mi smo, kaže, prosti radnici! Ja sam pomislila: da je to kazao Dimitrije, ne bi mi se svidelo, a ovaj neka ga, neka govori, neka se hvali! Prema meni je bio vrlo učtiv, ali meni se neprestano činilo kao da sa mnom govori vrlo, vrlo snishodljiv starešina. Kad hoće koga da pohvali, uvek će reći, „taj ima svoja načela”, — to mu je omiljena reč. On mora da je

samouveren, vredan, sposoban za samopožrtvovanje (vidiš da nisam pristrasna), to jest da žrtvuje svoje ugodnosti, ali je veliki despot. Teško onom ko mu padne šaka! Za stolom se govorilo o uzimanju mita...

— Ja verujem, — reče on, — da mnogo puta onaj koji primi mito nije kriv; nije mogao drukčije da čini, ali ipak, ako ga uhvate, treba ga zgaziti.

Ja uzviknuh:

— Zgaziti nevinog?

— Da, radi principa.

— Kakvog? — zapita Šubin.

Kurnatovski niti se zbuni, niti se začudi, nego reče:

— O tome ne treba trošiti reči.

„Tata, koji ga, čini mi se, osobito ceni, reče da zacelo ne treba i, na moju žalost, taj se razgovor prekide. Pred veče dođe Bersenjev i poče se s njim strašno prepirati. Još nikad dosad nisam videla našeg dobrog Andreju Petrovića tako uzbuđenog. Gospodin Kurnatovski uopšte nije odricao koristi od nauke, univerziteta, itd... Međutim, ja sam razumevala negodovanje Andreja Petrovića. Ovaj na sve to gleda kao na kakvu gimnastiku. Posle ručka priđe mi Šubin i reče: „Vidite ovoga i nekoga drugog (on ne može da izgovori tvoje ime), obojica su praktični ljudi, a pogledajte kolika razlika: tamo je pravi, živi ideal, što nam ga je život dao; a ovde čak ni osećanja dužnosti, već samo obično zvanično poštovanje i radljivost bez sadržine”, — Šubin je pametan i ja sam zbog tebe upamtila njegove reči, ali ne nalazim ničega zajedničkog među vama. Ti veruješ, a ovaj ne, zato što se ne može verovati samo u sebe.

„On je otišao kasno, ali mamica je ulučila priliku da mi saopšti kako sam mu se dopala i kako je tata ushićen... Možda je i o meni kazao da imam načela? A ja umalo ne odgovorih mamici, da mi je žao, ali ja već imam muža. Zašto tata tebe tako ne voli? S mamicom bismo još kojekako izišli na kraj...

„Dragi moj! Ja sam ti zato tako potanko opisivala ovoga gospodina da bih ugušila svoj jad. Ja ne živim bez tebe i neprestano tebe vidim i čujem... Očekujem te, ali ne u našoj kući, kao što si ti hteo, — zamisli kako bi nam bilo teško i neprijatno! Nego, znaš, gde ti pišem ovo pismo — u onoj šumici... O, dragi moj! Kako te volim!”

XXIII

Tri nedelje posle prve posete Kurnatovskove, Ana Vasiljevna, na veliku radost Jeleninu, preseli se u Moskvu, u svoju veliku drvenu kuću do Prečistenke, u kuću sa stubovima, belim lirama i vencima iznad svakog prozora, s mezaninom, sa svima potrebama, malim parkom, velikim zelenim dvorištem, bunarom u dvorištu i štenarom blizu bunara. Ana Vasiljevna nikad se nije tako rano vraćala sa letnjikovca; ali joj se ove godine od prvih jesenjih dana pojaviše otoci u vilicama, a i Nikola Artemijević, pošto završi svoje lečenje, zaželi se žene; uz to i Avgustina Hristijanovna beše otputovala svojoj rođaci u Revelj; u Moskvu beše prispela neka strana porodica, koja je pokazivala plastičke pokrete, „des poses plastiques”, o kojima je Ana Vasiljevna čitala u Moskovskim Vjedomostima, što kod nje izazva veliku radoznalost. Jednom reči, dalje bavljenje na letnjikovcu bilo je neugodno i, šta više, po rečima Nikole Artemijevića, ne bi bilo u skladu s njegovim „namerama”. Poslednje dve nedelje bile su za Jelenu vrlo duge. Kurnatovski ih je dva puta posetio u nedelju, jer je u druge dane bio zaposlen. On je dolazio isključivo zbog Jelene, ali je više razgovarao sa Zojom, kojoj se on vrlo sviđao. „Das ist ein Mann!”[34] mislila je u sebi, gledajući njegovo crnomanjasto muško lice, slušajući njegove samopouzdane i blage reči. Po njenom mišljenju, niko nije imao prijatniji glas od njega, niko nije umeo tako lepo reći: „imao sam čast”, ili „vrlo sam zadovoljan”. Insarov ne dođe k Stahovljevima, ali ga Jelena vide jedanput, krišom, u maloj šumici iznad reke Moskve, gde mu je bila zakazala sastanak. Jedva stigoše da kažu jedno drugome nekoliko reči. Šubin se vratio u Moskvu s Anom Vasiljevnom, a Bersenjev nekoliko dana docnije.

Insarov je sedeo u svojoj sobi i po treći put čitao pismo koje je iz Bugarske dobio po „prilici"; bojali su se da ih šalju preko pošte. Pisma su ga mnogo uzbuđivala. Događaji su se brzo razvijali na istoku; kad ruska vojska zauze kneževinu, svi se umovi uzbuniše, opasnost je rasla, sve je nagoveštavalo bliski, neizbežni rat. Plamen je obuzimao sve unaokolo i niko nije mogao predvideti na koju će stranu, gde li će se ustaviti; stare uvrede, davnašnje nade — sve se beše pokrenulo. Insarovljevo srce jako. je kucalo: i njegove nade

počeše da se ostvaruju. Ali da nije rano? da ne bude uzalud? mislio je on stežući ruke. Mi još nismo gotovi. Ali neka bude šta će biti! Treba ići.

Nešto lako zašušta kraj vrata, ona se brzo otvoriše, i u sobu uđe Jelena.

Insarov sav pretrnu, pojuri joj u susret, pade na kolena, obgrli je oko stasa i naže glavu k njoj.

— Ti me nisi očekivao? — progovori ona jedva dišući. (Ona se brzo pela uz stepenice na se bila zadihala). — Mili moj! Mili moj! Dakle, ti ovde stanuješ? Brzo sam te našla. Uputila me je kći tvoga gazde. Ima tri dana kako smo došli. Htela sam da ti pišem, ali sam posle pomislila, bolje da sama dođem. Došla sam samo na četvrt sata. Ustani, zatvori vrata.

On ustade, zatvori polako vrata, vrati se k njoj i uze je za obe ruke. Nije mogao da govori: radost ga je gušila. Ona ga je gledala u oči smešeći se... u njima je bilo toliko sreće... Ona se zastide.

— Stani, — reče ona, nežno izvlačeći svoju ruku iz njegove, — daj da skinem šešir.

Ona razveza trake od šešira i skide ga, smače ogrtač sa ramena, zagladi kosu i sede na mali, stari divan. Insarov se ne micaše i gledaše u nju kao očaran.

— Sedi, — reče ona, ne podižući očiju i pokazujući mu mesto do sebe.

Insarov sede, ali ne na divan, već na pod kraj njenih nogu.

— Na, skini mi rukavice, — reče ona nesigurnim glasom. Beše se nešto poplašila.

On prvo poče da raskopčava, zatim da smiče rukavicu i, kad smače jednu do pola, prinese žudno svojim usnama njenu belu, tanku i nežnu ruku.

Jelena se trže i htede da ga odgurne drugom rukom, ali on poče ljubiti i drugu ruku. Jelena je trže k sebi, on podiže glavu, ona ga pogleda u lice, naže se i usne im se sastaviše...

Prođe trenutak... Ona se izvi, ustade, prošapta: „ne, ne”, i brzo priđe stolu za pisanje.

— Ovde sam ja domaćica, ti za mene ne možeš imati tajne, — reče ona, usiljavajući se da izgleda bezbrižna i okrećući mu leđa. — Koliko je hartije! Kakva su ti ovo pisma?

Insarov se namršti.
— Ta pisma? — reče on, ustajući s poda. — Možeš ih pročitati.
Jeleia ih poče prevrtati.
— Ima ih tako mnogo i tako su sitno napisana, a ja moram odmah ići... Bog s njima! Nisu valjda od kakve suparnice?... A nisu ni ruski napisana, — dodade ona, prevrćući tanke listove.
Insarov joj priđe i dotače se lako njenoga struka. Ona se naglo okrete k njemu, radosno mu se osmehnu i nasloni se na njegovo rame.
— Jelena, ova su pisma iz Bugarske; pišu mi drugovi i zovu me.
— Sada? Tamo?
— Jest... sada. Dok još ima vremena, dok se još može putovati.
Ona mu naglo obavi ruke oko vrata.
— Ali ćeš i mene povesti.
On je pritište na grudi.
— O, mila moja devojko, junakinjo moja, kako si izgovorila te reči! Ali zar ne bi bilo grešno i budalasto od mene samohrana, beskućnika, da te povedem sa sobom... I kuda!
Ona mu zatvori usta.
— Pst... ili ću se naljutiti i nikad ti više neću doći. Zar to nije već svršeno, zar nije ugovoreno među nama? Zar ja nisam tvoja žena? Zar se žena rastaje od muža?
— Žene ne idu u rat, — reče on, žalostivo smešeći se.
— Jest, ali onda kad mogu da ostanu. A zar ja mogu da ostanem ovde?
— Jelena, ti si anđeo!... Ali pomisli samo, da ću ja morati možda već kroz dve nedelje da idem iz Moskve... ja već i ne mislim ni o predavanjima na universitetu, ni o dovršavanju radova.
— Pa šta je s tim? — prekide ga Jelena. — Ti moraš ubrzo da odlaziš? Ako hoćeš, ja ću sad odmah, ovoga trenutka, ostati kod tebe, za navek s tobom i neću se vraćati kući, hoćeš li? Hajdemo odmah, hoćeš li?
Insarov je s udvojenom snagom steže u zagrljaj.
— Onda, Bog neka mi sudi, — uzviknu on, — ako radim što rđavo. Od danas smo spojeni za navek!
— Hoću li ostati?

— Ne, moja nevina devojko, ne, blago moje. Danas ćeš se vratiti kući, ali budi pripravna. To se ne može tako naglo prelomiti. Potrebni su novci, putne isprave...

— Ja imam novaca, — prekide ga Jelena, — osamdeset rubalja.

— No, to nije mnogo, — primeti Insarov, — ali će dobro doći.

— Ja mogu nabaviti, uzajmiću, zamoliću od mamice... ne, od nje neću tražiti... Ali mogu prodati sat... Imam minđuše, dve grivne... čipke.

— Nije stvar samo u novcu, Jelena; pasoš, tvoj pasoš, kako ćemo s tim?

— Kako s tim? A zar je baš potreban pasoš?

— Na svaki način.

Jelena se osmehnu.

— Šta mi pade na um! Sećam se, bila sam još mala... Bila nam utekla sobarica. Uhvatili su je i oprostili joj, dugo je bila kod nas... na ipak svi su joj se rugali: Tatjana odbeglica. Onda nisam ni mislila da ću i ja možda biti odbeglica, kao ona.

— Jelena, kako se ne stidiš!

— A zašto? Razume se, bolje je putovati s pasošem. Ali, ako se ne može...

— To ćemo sve udesiti posle, docnije, imaj strpljenja — reče Insarov. — Daj mi vremena da promotrim, da promislim. O svemu ćemo se dogovoriti kao što treba. Ali i ja imam nešto novaca.

Jelena mu rukom uzdiže kosu, koja mu je padala na čelo.

— O, Dimitrije! Kako će nam biti prijatno da putujemo zajedno!

— Da, — reče Insarov, — ali tamo kuda idemo...

— Pa šta? — prekide ga Jelena. — Zar nije prijatno i umreti zajedno? Ali ne, našto umirati? Mi ćemo živeti, mladi smo. Koliko je tebi godina? Dvadeset i šest?

— Dvadeset i šest.

— A meni je dvadeset. Imamo još mnogo vremena pred sobom. A! Ti si hteo da pobegneš od mene? Ne treba ti ruske ljubavi, Bugarine! Da vidimo kako ćeš se sad osloboditi od mene. Ali šta bi bilo s nama da nisam onda pošla k tebi!

— Jelena, ti znaš šta me je gonilo da se uklonim.

— Znam, zaljubio si se, pa se poplašio. Ali zar nisp slutio da i ja tebe volim?

— Čašću ti se kunem, Jelena, da nisam.

Ona ga brzo i iznenada poljubi.

— Eto zato te i ja volim. A sad, zbogom!

— Zar ne možeš duže da ostaneš? — zapita Insarov.

— Ne mogu, dragi moj. Ti misliš da mi je lako bilo otićp sama. Četvrt sata je odavno prošlo. — Ona ogrnu ogrtač i namesti šešir.

— A ti dođi sutra uveče k nama. Nemoj, dođi prekosutra. Biće usiljeno, dosadno, ali šta ćemo, bar ćemo se videti. Zbogom. Pusti me.

On je zagrli poslednji put.

— Pogledaj, prekinuo si mi lančić. O, kako si nevešt! Ali ne mari. Tim bolje, proći ću preko Kuzneckog Mosta, pa ću ga dati da se opravi. Ako me pitaju gde sam bila, reći ću da sam bila na Kuzneckom Mostu. — Ona uhvati za ručicu od brave. — Zbilja, zaboravila sam da, ti kažem: musje Kurnatovski zaprosiće me ovih dana zacelo. A ja ću mu načiniti... evo šta. — Ona prisloni palac leve ruke na kraj nosa i zamlatara ostalim prstima po vazduhu. — Zbogom. Do viđenja! Sad već znam put... A tn ne gubi vremena...

Jelena otškrinu malo vrata, oslušnu, obrnu se Insarovu, klimnu glavom i ode iz sobe.

Čitav minut stojao je Insarov pred zatvorenim vratima i takođe osluškivao. Donja vrata, koja su vodila u dvorište, lupnuše. On priđe divanu, sede i pokri lice rukama. Nikad mu se još dosad tako što nije desilo. „Čime sam ja zaslužio takvu ljubav?” mislio je on. „Da ovo nije san?”

Ali fini miris rezede što ga Jelena ostavi u njegovoj sirotinjskoj mračnoj sobnci potseti ga na njenu posetu. Ujedno mu se činjaše da su u vazduhu još ostaln zvuci mladoga glasa i šum lakih, mladih koraka, i toplota i svežlna mladoga, nevinog tela.

XXIV

Insarov se odluči da sačeka još pouzdanije izveštaje, međutim se pripremao za put. To je bilo dosta teško. Upravo, njemu nije ništa smetalo, trebalo je samo da nabavi pasoš, — ali kako će s Jelenom? Bilo je nemogućno da joj nabavi pasoš zakonitim putem. Da se venča tajno, pa da onda iziđe pred njene roditelje... „Onda bi nas pustili", mislio je on. „Ali, ako nas tuže... ako... Ne, ne, najbolje će biti da se potrudim i nekako dobijem pasoš".

On se reši da se posavetuje (razume se, ne kazujući ničije ime) s jednim svojim poznanikom, prokuratorom u ostavci ili otpuštenim iz službe, iskusnim i starim znalcem sviju tajnih stvari. Taj pošteni starac stanovao je dosta daleko. Insarov je morao na rđavim kolima čitav sat ići do njegovog stana i, kao za pakost, ne nađe ga kod kuće; kad se vraćao, pokise do kostiju, zahvaljujući iznenadnom pljusku. Sutradan, bez obzira na jaku glavobolju, Insarov ponovo ode prokuratoru. Prokurator u ostavci sasluša ga pažljivo, šmrčući burmut iz burmutice, ukrašene slikom nimfe s punim grudima, i, iskosa pogledajući ga svojim lukavim očima duvanske boje, sasluša ga i potraži „malo više jasnosti u izlaganju faktičkih podataka"; i primetivši da se Insarov nerado upušta u pojedinosti (on je i došao k njemu stegnuta srca), ograniči se na savet da se pre svega naoruža „penjezima"[35] i zamoli ga da dođe drugi put, „kad u vas", dodade on šmrčući burmut iz otvorene burmutice, „bude više poverenja i nestane nepoverenja". „A pasoš je, — nastavi on, kao za sebe, — delo ruku čovečjih; vi, na primer, putujete: ko vas zna, jeste li vi Marija Bredihina ili Karolina Fogelmajer?" Osećanje gadljivosti obuze Insarova, ali on zahvali prokuratoru i obeća za koji dan opet doći.

Toga istog večera ode Stahovljevima. Ana Vasiljevna primi ga ljubazno, prebacujući mu da ih je sasvim zaboravio i, primetivši da je bled, zapita ga je li zdrav. Nikola Artemijević ne reče mu ni reči, samo ga pogleda sa zamišljeno-nemarnom radoznalošću. Šubin je bio hladan prema njemu, ali ga je Jelena zadivila. Ona ga je očekivala; obukla je onu istu haljinu koju je imala onog dana kad su se prvi put sastali kod kapele, ali ga je tako mirno pozdravila, tako je bila prijatna i bezbrižno vesela, da niko ne bi pomislio, gledajući je,

da je sudbina te devojke već rešena i da je samo skrivena svest o srećnoj ljubavi davala života njenim crtama, lakoću i lepotu svima njenim pokretima.

Ona je služila čaj mesto Zoje, šalila se i brbljala; znala je da će Šubin motriti na nju i da Insarov neće umeti da namesti masku, da neće umeti da se pretvara da je ravnodušan, i zato se unapred naoružala. Nije se prevarila: Šubin doista nije skidao očiju s nje. Insarov je celog večera bio vrlo ćutljiv i natmuren. Jelena se osećala toliko srećna da joj se prohtelo da mu malo prkosi.

— No, šta je? — zapita ga iznenada, — napreduje li vaš plan?

— Kakav plan? — zapita on.

— Zar ste zaboravili? — odgovori ona, smejući mu se u lice. Samo je on mogao razumeti značaj toga srećnog smeja. — Vaša bugarska čitanka za Ruse?

— Quelle bourde![36] — Promrmlja kroz zube Nikola Artemijević.

Zoja sede za klavir. Jelena jedva primetno sleže ramenom i pokaza Insarovu očima na vrata, kao da ga otpušta da ide kući. Zatim u razmaku kucnu dva put prstom u sto i pogleda na nj. On razumede, da mu ona zakazuje sastanak posle dva dana a ona se brzo osmehnu kad vide da ju je razumeo. Insarov ustade i poče da se prašta: osećao se bolan. U taj mah uđe Kurnatovski. Nikola Artemijević skoči, podiže desnu ruku više glave i nežno je spusti na dlan sekretara Kurnatovskog. Insarov ostade još nekoliko minuta, da bi dobro video svoga suparnika. Jelena, krišom, lukavo klimnu glavom, domaćin ne nađe za potrebno da ih pretstavi jedno drugom, i Insarov ode, pošto izmenja poslednji pogled s Jelenom. Šubin je dugo premišljao, pa se najzad ljutito poče prepirati s Kurnatovskim o nekom pravnom pitanju, o kojem nije imao ni pojma.

Insarov ne zaspa celu noć i izjutra se osećaše rđavo, ali se ipak zanimaše dovođenjem u red svojih hartija i pisanjem pisama, mada mu je glava bila teška i bunovna. Oko podne beše u vatri i ne mogaše ništa da okusi. Pred veče ga obuze još veća vatra, oseti lomljavu u svima udovima i mučnu glavobolju. Insarov leže na onaj isti divančić gde je nedavno sedela Jelena, pa pomisli: „Zaslužio sam da budem kažnjen, zašto sam išao onoj staroj varalici” i pokuša da zaspi... Ubrzo sasvim malaksa. Žile su mu jako udarale, krv mu je

ključala, misli mu se prepletale. On pade u bunilo. Ležao je nepokretno, kao ubijen, i odjednom mu se učini da se nad njim neko kikoće i šapće; on s mukom otvori oči, svetlost od sveće prodre mu u oči kao nož... Šta je? Pred njim je stojao stari prokurator u halatu od tarmalame[37], opasan pojasom od fulara, kao što ga je video uoči toga dana... „Karolina Fogelmajer”, mrmljala su usta bez zuba. Insarov gleda, a starac se širi, raste, već više nije čovek — nego drvo... Insarov treba da se penje po njegovim granama. On se hvata, pada grudima na oštar kamen, a Karolina Fogelmajer sedi s prekrštenim nogama, kao trgovkinja, i govori: „kolača, kolača, kolača”, — a tamo opet teče krv i neizdržljivo blistaju sablje... Jelena! i sve iščeze u crvenom haosu.

XXV

— Došao je neki čovek, ko bi znao šta je, bravar ili tako što, — govorio je idućeg večera Bersenjevljev sluga, koji se odlikovao oštrim ponašanjem prema gospodinu i skeptičkim pravcem razmišljanja, — želeo bi da vas vidi.

— Zovi ga ovamo, — reče Bersenjev.

Uđe „bravar”. Bersenjev poznade u njemu krojača, domaćina stana u kome je živeo Insarov.

— Došao sam vašoj milosti, — poče krojač, lagano prelazeći s noge na nogu i s vremena na vreme uzmahujući desnom rukom, na kojoj mu tri poslednja prsta behu uvijena. — Naš ukućanin, Bog bi znao šta mu je, tek vrlo je bolestan.

— Insarov?

— Jest on, naš ukućanin. Ko bi znao šta mu se desilo; juče ujutru bio je još na nogama, uveče je tražio da pije, naša domaćica odnela mu je vode, noćas je buncao, mi to čujemo iza pregrade; a jutros i ne govori, leži kao klada, a vatra bije od njega. Da Bog sačuva! Ja sam mislio, ko zna šta mu je, može još i umreti; mislim, treba javiti u kvart kako je samac, a i domaćica mi reče: „Idi, veli, onome gospodinu, kod kojeg je ovaj naš bio najmio letnji stan: možda će ti on što reći, ili će i sam možda doći”. I eto zašto sam došao vašoj milosti, jer mi i ne možemo, to jest...

Bersenjev ščepa kapu, tutnu krojaču u ruku srebrnu rublju i pohita s njim u Insarovljev stan.

Nađe ga gde obučen leži na divanu sasvnm bez svesti. Lice mu se beše strašno promenilo. Bersenjev odmah naredi gazdi i gazdarici da ga svuku i da ga premeste u postelju, a sam ode po lekara, koga odmah dovede. Lekar prepisa pijavice, slačicu, kalomel i naredi da se pusti krv.

— Je li opasno? — zapita Bersenjev.

— Da, vrlo je opasno, — odgovori lekar. — Jako zapaljenje pluća; peripneumonija u najvećoj meri, možda je i mozak potresen, a subjekt je mlad. Njegova snaga upravljena je sada protiv njega. Dockan ste me zvali; uostalom, mi ćemo sve učiniti što nauka iziskuje.

Lekar je i sam bio mlad i verovao je u nauku.

Bersenjev ostade celu noć. Gazda i gazdarica behu dobri i umešni ljudi, samo kad se našao neko da im kaže šta treba raditi. Dođe i lekarski pomoćnik i poče lekarsko mučenje.

Pred zoru Insarov za nekoliko trenutaka dođe k sebi, poznade Bersenjeva i zapita ga: „Ja kao da sam bolestan?”, pogleda oko sebe s tupom i tromom nedoumicom teškog bolesnika i opet pade u zanos. Bersenjev ode kući da se preobuče, uze nekoliko knjiga i vrati se opet u Insarovljev stan. Beše se rešio da se bar u prvo vreme k njemu preseli. On mu ogradi postelju zaklonima, a sebi udesi mesto na divančiću. Dan je sporo i neveselo prolazio. Bersenjev se udaljio samo da ruča. Dođe veče. On zapali svetiljku s abažurom i poče da čita. Unaokolo beše tišina. Iza pregrade kod gazde čuo se čas uzdržan šapat, čas zevanje i uzdah... Neko od njih kinu i njega šapatom ukoreše; iza zaklona čulo se teško i neravno disanje, pokatkad isprekidano kratkim ječanjem i žalosnim pomicanjem glave na uzglavlju... Bersenjeva obuzeše čudne misli. On se nalazio u sobi čoveka čiji je život o koncu visio, čoveka koga je, on je to znao, volela Jelena... Sećao se one noći kad ga je Šubin. dostigao i kazao mu da ona njega voli, njega, Bersenjeva! A sad!... „Šta sad da radim?” pitao je samog sebe. „Da li da izvestim Jelenu o njegovoj bolesti? Ili da počekam? Ta vest bi bila žalosnija od one koju sam joj nekad doneo: čudnovato kako me sudbina uvek stavlja između njih dvoje!” I odluči da će bolje biti ako još počeka. Pogledi mu se zaustaviše na stolu, pokrivenom hrpama hartije... „Da li će ostvariti svoje zamisli? pomisli Bersenjev. Je li mogućno da sve propadne?” I on se ražali nad mladim životom na samrti, i dade sebi reč da će ga spasti...

Noć je bila rđava. Bolesnik je mnogo buncao. Bersenjev je nekoliko puta ustajao sa svoga divančića, prilazio na prstima postelji i žalosno prisluškivao njegovo buncanje bez veze. Jedanput samo Insarov neočekivano jasno reče: „Ja neću, ja neću, ti ne moraš…“ Bersenjev se trže i pogleda u Insarova: njegovo lice, paćeničko i mrtvačko u isto vreme, bilo je nepomično, a ruke su mu ležale nemoćno... „Ja neću”, ponovi on jedva čujno.

Ujutru dođe lekar, klimnu glavom i prepisa nove lekove.

— Još je daleko od krize, — reče on uzimajući šešir.

— A posle krize? — zapita Bersenjev.

— Posle krize? Može dvoje biti: aut Caesar, aut nihil[38].

Lekar ode. Bersenjev se prošeta nekoliko puta ulicom: bio mu je potreban čist vazduh. Kad se vrati, uze opet knjigu. Raumera je već odavno bio završio; sad je čitao Grota.

Odjednom, vrata lagapo škripnuše i glavica gazdine kćeri, pokrivena, kao obično, teškom maramom, oprezno zaviri unutra.

— Ovde je, — reče ona poluglasno, — ona rospođnca što mi je onda dala groš...

Glavica gazdine kćeri iščeze u trenutku, a umesto nje pojavi se Jelena.

Bersenjev skoči kao oparen, ali Jelena se ne mače s mesta, niti uzviknu... Činilo se kao da je u trenutku sve razumela. Strašno bledilo pokri joj lice, ona priđe zaklonu, zagleda iza njega, pljesnu rukama i skameni se. Još jedan trenutak i ona bi se bacila na Insarova, ali je Bersenjev zadrža.

— Šta to radite? — reče on drhtavim šapatom. — Vi ga možete ubiti!

Ona posrnu. On je povede ka divanu i namesti je da sedne.

— On umire? — upita ona tako hladno i mirno da se Bersenjev uplaši.

— Zaboga, Jelena Nikolajevna, šta govorite to? On je, istina, bolestan, i dosta opasno... Ali mi ćemo ga spasti, zato vam ja dobar stojim.

— Nije pri sebi? — zapita ona isto tako kao prvi put.

— Da, on je sad u bunilu... To uvek biva u početku te bolesti, ali to ništa ne znači, verujte mi. Pijte vode.

Ona ga pogleda, i on odmah vide da ona nije ništa čula šta joj je govorio.

— Ako on umre, — reče ona istim glasom — i ja ću umreti.

U tom trenutku Insarov tiho zaječa; ona zadrhta, uhvati se za glavu, zatim razveza trake sa šešira.

— Šta to radite? — zapita je Bersenjev.

Ona ne odgovori.

— Šta to radite? — ponovi on.

— Ja ću ostati ovde.

— Kako... na duže vreme?

— Ne znam, može biti ceo dan, celu noć, za uvek, ne znam.

— Za Boga, Jelena Nikolajevna, dođite k sebi. Ja zacelo nisam očekivao da ću vas ovde videti; ali opet, pri svem tom... pretpostavljam da ste svratili samo na kratko vreme. Setite se da kod kuće može pasti u oči...

— Pa šta onda?

— Tražiće vas... Naći će vas...

— Pa šta onda?

— Jelena Nikolajevna! Vi vidite... On sad ne može da vas zaštiti.

Ona obori glavu zamišljeno, prinese maramicu usnama, i grčevito jecanje sa snažnim potresom nehotice joj se ote iz grudi... Ona pade licem na divan, trudeći se da ga uguši, ali joj se celo telo treslo i drhtalo, kao u tek uhvaćene ptice.

— Jelena Nikolajevna... tako vam Boga... — govorio je nad njom Bersenjev.

— A? Šta je to? —raču se odjednom Insarovljev glas.

Jelena se ispravi, a Bersenjev se ukoči na mestu... Postoja malo, zatim priđe postelji. Insarovljeva glava ležala je nemoćno na uzglavlju, kao i dosad; oči mu behu zatvorene.

— On bunca? — prošapta Jelena.

— Izgleda, — odgovori Bersenjev, — ali to ne čini ništa, tako obično biva, osobito kad...

— Kad se razboleo? — prekide ga Jelena.

— Prekjuče, ja sam ovde od juče. Oslonite se na mene, Jelena Nikolajevna. Ja se neću odmicati od njega, sva će sretstva biti upotrebljena. Ako bude potrebno, sazvaću konsilium.

— On će bez mene umreti, — zavapi Jelena, kršeći ruke.

— Dajem vam reč da ću vas svakog dana izveštavati o toku njegove bolesti i, ako bi zaista nastupila opasnost.

— Zakunite mi se da ćete me u tom slučaju odmah pozvati, bilo danju ili noću; napišite meni lično... Meni je sad svejedno. Čujete li? Obećavate li mi to?

— Obećavam, pred Bogom.

— Zakunite se.

— Zaklinjem se.

Ona ga odjednom zgrabi za ruku, i, pre nego što on mogaše da je otrgne, prenese je usnama.

— Jelena Nikolajevna... šta to radite... — promuca on.

— Ne... ne... nije potrebno, — reče naglo Insarov i teško uzdahnu.

Jelena priđe zaklonu, pritište zubima maramicu i dugo, dugo gledaše bolesnika. Tihe suze potekoše joj niz obraze.

— Jelena Nikolajevna, — reče joj Bersenjev, — on može doći k sebi i poznati vas; Bog zna da li bi to bilo dobro. Osim toga, ja svaki čas očekujem lekara...

Jelena uze šešir s divančića, namesti ga i zastade. Oči su joj žalosno bludele po sobi. Činilo se kao da se nečeg seća...

— Ne mogu otići odavde, — prošapta ona.

Bersenjev joj pruži ruku.

— Imajte snage, — reče on, — budite spokojni, ostavljate ga mome staranju. Ja ću još večeras svratiti k vama...

Jelena ga pogleda i reče:

— O, dobri moj prijatelju! — zajeca i izađe.

Bersenjev se nasloni na vrata. Osećanje bola i gorčine, pomešano s nekakvom čudnom nasladom, pritiskivaše mu srce. „Dobri moj prijatelju!” pomisli on i sleže ramenima.

— Ko je ovde? — začu se Insarovlev glas.

Bersenjev mu priđe.

— Ja sam, Dimitrije Nikanoroviću! Šta želite? Kako se osećate?

— Jeste li sami? — upita bolesnik.

— Sam.

— A ona?

— Koja ona? — reče Bersenjev gotovo uplašeno. Insarov poćuta.

— Rezeda, — prošapta on i opet zatvori oči.

XXVI

Insariv se čitavih osam dana nalazio između života i smrti. Doktor je često dolazio, jer ga je kao mlada čoveka zanimao težak bolesnnk. Šubin, kad doznade u kakvoj je opasnosti Insarov, dođe da ga poseti; dolazili su i njegovi zemljaci — Bugari, među kojima Bersenjev poznade obe čudne figure koje ga onako neprijatno iznenadiše svojom posetom na letnjikovcu; svi izjavljivahu iskreno sažaljenje, neki predlagahu Bersenjevu da ga noću zamene kraj postelje Insarovljeve, ali on ne pristade, sećajući se obećanja što ga je dao Jeleni. On ju je viđao svaki dan i krišom joj predavao, kad usmeno kad pismeno, sve pojedinosti toka bolesti. S kakvim ga je obamiranjem srca iščekivala, kako ga je slušala i ispitivala! Ona je sama želela da ode Insarovu, ali ju je Bersenjev molio da to ne čini; Insarov je retko kad bio sam. Prvoga dana kad je doznala da je bolestan, zamalo se i ona ne razbole; čim se vratila, zatvori se u sobu; ali kad je pozvaše na ručak, ona uđe u sobu za ručavanje s takvim licem da se Ana Vasiljevna poplaši i htede odmah da je položi u postelju. Jeleni ipak pođe za rukom da se savlada. „Ako on umre, ponavljala je ona, i mene će nestati!” Ta ju je misao umirivala i davala joj snage da se pokazuje ravnodušnom. Uostalom, niko je nije uznemiravao! Ana Vasiljevna baktala se sa svojim otocima; Šubin je pomamno radio; Zoja se predavala melanholiji i spremala se da pročita Vertera; Nikola Artemijević bio je vrlo nezadovoljan zbog čestih poseta „đakelja”, utoliko više što su njegovi „planovi” sa Kurnatovskim vrlo rđavo napredovali; praktični sekretar bio je u nedoumici i iščekivao. Jelena čak nije ni zahvaljivala Bersenjevu: ima usluga za koje je mučno i stidno zahvaljivati. Samo jednom, na četvrtom sastanku s njim (Insarov je vrlo rđavo proveo noć i doktor je napomenuo da bi trebalo održati konsilium), samo na tom sastanku opomenu ga ona na njegovu zakletvu. „Pa onda hajdemo”, reče joj on. Ona ustade i pođe da se obuče. „Nemojte, reče on, počekajmo do sutra.” Pred veče je Insarovu bilo bolje.

Osam dana trajale su te muke. Jelena je izgledala mirna, ali nije mogla ništa da jede, noću nije spavala. Svi su je udovi nekako tupo boleli; glava kao da joj je bila napunjena nekim sivim, vrućim dimom.

„Naša gospođica topi se kao sveća”, govornla je o njoj njena sobarica.

Naposletku, devetoga dana, prelom je bio svršen. Jelena je sedela u sobi za primanje s Anom Vasiljevnom i, ne znajući sama šta radi, čitala joj „Moskovske Vjedomosti”, kad Berseljev uđe. Jelena ga pogleda (kako je brz i bojažljiv, i pronicljiv i brižan, bio prvi pogled koji je ona uvek njemu upravljala!) i odmah se doseti da joj donosi dobru vest. On se smešio i ovlaš joj klimnuo glavom; ona mu pođe u susret.

— Došao je sebi, spasen je, za nedelju dana blće sasvim zdrav, — šapnu joj on.

Jelena pruži ruku, kao da bi htela da otkloni udar, ništa ne reče, samo joj usne zadrhtaše i crvennlo joj se rasu po celom licu. Bersenjev poče da govori s Anom Vasiljevnom, a Jelena ode u svoju sobu, pade na kolena i poče se moliti i zahvaljivati Bogu... Lake i bistre suze potekoše joj iz očiju, Odjednom oseti veliki umor, spusti glavu na jastuk, prošapta: „siromah Andreja Petrović”, i odmah zaspa s mokrim trepavicama i obrazima. Odavno već nije spavala niti plakala.

XXVII

Bersenjevljeve reči ispuniše se samo delimično: opasnost je bila prošla, ali se Insarov polako oporavljao, i lekar je govorio o dubokom i opštem potresu celoga organizma. Pri svem tom, bolesnik napusti postelju i poče ići po sobi. Bersenjev se beše vratio u svoj stan, ali je svaki dan svraćao svome još uvek slabom prijatelju i svaki dan, kao i pre, izveštavao Jelenu o njemu. Insarov nije smeo da joj piše i samo je onako izdaleka, u razgovoru s Bersenjevom, spominjao nju; a Bersenjev mu je s pretvornom ravnodušnošću pričao o svojim posetama kod Stahovljevih, trudeći se ipak da mu da na znanje kako je Jelena bila vrlo zabrinuta i da se sad umirila. Jelena takođe nije pisala Insarovu; ona je nešto drugo nameravala.

Jednoga dana, baš kad joj Bersenjev s veselim licem reče da je doktor već dopustio Insarovu da jede kotlete i da će na svu priliku uskoro izići, ona se zamisli i zaćuta...

— Pogodite šta bih htela da vam kažem, — reče ona.

Bersenjev se zbuni. Razumeo ju je.

— Zacelo, — odgovori on, gledajući u stranu, — hoćete da mi kažete da želite da ga vidite.

Jelena porumeni i jedva izgovori:

— Jeste.

— Pa šta? To je, mislim, vrlo lako. — „Pfuj, pomisli on, kakvo mi je gadno osećanje u srcu!”

— Vi hoćete da kažete da sam ja već i ranije... — reče ona. — Ali bojim se... sad je on, kako kažete, retko sam.

— Tome je lako pomoći, — reče Bersenjev, ne gledajući u nju nikako. — Ja ga, razume se, ne mogu unapred izvestiti, ali dajte mi pisamce. Ko vam može zabraniti da mu napišete, kao dobrome poznaniku, prema kome imate saučešća. Tu nema ničega za osudu. Odredite mu... to jest, napišite mu kad ćete mu otići.

— Stid me je, — šanu Jelena.

— Dajte mi pisamce, ja ću ga odneti.

— To nije potrebno, htela sam samo da vas zamolim... ne ljutite se na mene, Andreja Petroviću, nemojte sutra ići k njemu.

Bersenjev se ugrize za usne.

— A! da, razumem, vrlo dobro, vrlo dobro. — I, dodavši dve tri reči, brzo ode.

„Tim bolje, tim bolje, mislio je on, hitajući kući. Nisam doznao ništa novo, ali tim bolje. Kakva mi je korist da se oblizujem oko tuđeg gnezda? Ja se ni za šta ne kajem, činio sam što mi je savest nalagala, ali sad je dosta. Neka ih! Nije mi otac badava govorio: mi, brate, nismo aristokrate, ni sibariti, ni ljubimci sudbine i prirode, mi čak nismo ni mučenici, — mi smo radnici, radnici, radnici. Pripaši svoju kožnu kecelu, radeniče moj, pa prioni za svoj posao u svojoj mračnoj radionici! A sunce neka drugima sija! I u našem mračnom životu ima nešto ponosa i sreće!”

Sutradan ujutru, Insarov dobi preko pošte kratko pisamce: „Čekaj me”, pisaše mu Jelena, „i naredi da nikog drugog ne primaju. A. P. neće doći”.

XXVIII

Insarov pročita Jelenino pisamce i odmah poče dovoditi u red svoju sobu, zamoli gazdaricu da iznese bočice s lekovima, skide domaću haljinu i obuče kaput. Od slabosti i radosti glava mu se vrtela, a srce mu je jako udaralo. Noge mu se otsekoše: on sede na divan i poče da gleda u sat. „Sad je četvrt do dvanaest”, reče on samom sebi, „ona nikako neće moći da dođe pre dvanaest; misliću o čemu bilo drugom za ovo četvrt sata, inače neću moći da izdržim. Pre dvanaest sati ona nikako ne može”...

Vrata se otvoriše i u lakoj svilenoj haljini, sva bleda i sveža, mlada i srećna, uđe Jelena i s lakim radosnim uzvikom pade mu na grudi.

— Ti si živ, ti si moj, — govorila je ona, grleći i milujući njegovu glavu. On sav obamre i malaksa od te blizine, od tih dodira, od te sreće.

Ona sede pored njega i nasloni se na nj, gledajući ga onim nasmejanim, milim i nežnim pogledom koji se svetli samo u ženskim očima koje vole.

Lice joj odjednom postade tužno.

— Kako si oslabeo, jadni moj Dimitrije, — reče ona, gladeći ga rukom po obrazu. — Kolika ti je brada!

— I ti si oslabela, jadna moja Jelena, — odgovori on, hvatajući usnama njene prste.

Ona veselo strese kovrdžice.

— Ne mari. Videćeš kako ćemo se popraviti! Naišla je nepogoda, kao onoga dana kad smo se našli kod kapele, naišla i prošla. Sad treba da živimo!

On joj je odgovarao samo smeškanjem.

— Ah, Dimitrije, kakvi dani, kakvi užasni dani! Kako to ljudi preživljuju one koje vole! Ja sam unapred uvek znala šta će mi Andreja Petrović reći. Zbilja, moj je život padao i podizao se zajedno s tvojim. Zdravo da si, moj Dimitrije!

On nije znao šta da joj kaže. Želeo je da padne pred njene noge.

— Još sam nešto primetila, — nastavi ona, zabacujući nazad njegovu kosu, — mnogo sam šta primetila, za ovo vreme, onako na dokolici: kad je čovek vrlo, vrlo nesrećan, sa kakvom glupom

pažnjom prati on sve što se dešava oko njega! Odista, ponekad se zagledam u muvu, a u duši mi takva hladnoća i pustoš! Ali sve je to prošlo, prošlo, zar ne? Pred nama je vedro, je li tako?

— Ti si preda mnom i meni je vedro, — odgovori Insarov.

— A tek meni! A sećaš li se kad sam onda bila kod tebe, ne poslednji put... ne, poslednji put, — ponovi ona i nehotice zadrhta, — već onda kad smo se razgovarali, ja sam onda, ni sama ne znam zašto. spomenula smrt, a nisam ni slutila da nas ona vreba. Ali eto ti si sad ozdravio, je li?

— Mnogo mi je bolje, ja sam skoro zdrav.

— Ti si zdrav, nisi umro. O kako sam srećna!

Nastade kratko ćutanje.

— Jelena! — reče Insarov.

— Šta je, dragi moj?

— Reci mi, nije li ti padalo na um da nam je ova bolest poslata za kaznu?

Jelena ga pogleda ozbiljno.

— Dolazila mi je ta misao u glavu, Dimitrije. Ali sam opet mislila: šta sam to skrivila da budem kažnjena? Kakvu sam dužnost prenebregla, šta sam zgrešila? Možda moja savest nije kao u drugih, ali ona je mirna; ili sam možda prema tebi grešna? Ja ti smetam, zadržavam te...

— Ti mi ne smetaš, Jelena, mi ćemo poći zajedno.

— Jest, Dimitrije, mi ćemo poći zajedno, ja ću poći za tobom... To mi je dužnost. Ja te volim... Za drugu dužnost ne znam.

— O, Jelena, da znaš u kakve me neraskidljive lance okiva svaka tvoja reč! — reče Insarov.

— Zašto govoriš o lancima? — prihvati. ona. — Mi smo slobodni ljudi. Jest, — nastavi ona gledajući u pod i gladeći jednom rukom njegovu kosu kao i pre, — mnogo sam iskusila u poslednje vreme, o čemu ranije nisam imala pojma! Da mi je neko pre kazao da ću ja, lepo vaspitana gospođica, odlaziti sama iz kuće, pod raznim izmišljenim izgovorima, i kuda? u stan mladome čoveku, — kako bih se našla uvređena! A sada sve to činim i ne stidim se. Boga mi, — dodade ona i okrenu se ka Insarovu.

On ju je gledao s takvim izrazom obožavanja, da ona lagano spusti ruku s njegove kose na njegove oči.

— Dimitrije, ti i ne znaš, — poče ona opet, — da sam te ja videla tamo, na onoj strašnoj postelji, videla sam te u kandžama smrti, bez svesti.

— Ti si me videla?

— Jeste.

On ućuta.

— I Bersenjev je bio ovde?

Ona klimnu glavom.

Insarov se naže k njoj:

— O, Jelena! — prošaputa on, — ja ne smem da te pogledam.

— Zašto? Andreja Petrović je tako dobar! Ja se od njega nisam stidela. I zašto da se stidim?... Ja sam gotova da kažem celom svetu da sam tvoja... A Andreji Petroviću mogu se poveriti kao bratu.

— On me je spasao! — uzviknu Insarov. — On je najplemenitiji, najbolji čovek!

— Jeste... I znaš li još da sam njemu za sve obavezna? Znaš li ti da mi je on prvi kazao da me ti voliš? I kad bi mogla sve reći... Jest, on je najplemenitiji čovek.

Insarov pažljivo pogleda Jelenu.

— On je zaljubljen u tebe, je li?

Jelena obori oči. Insarov joj snažno steže ruku.

— O, vi, Rusi, — reče on, — vaša su srca zlatna! I on, on me je dvorio, nije spavao noću... I ti, ti, anđele moj... Ni prekora, ni kolebanja..: i sve to mene, mene radi...

— Jest, jest, sve tebe radi, jer te vole. O, Dimitrije! Kako je to čudnovato! Čini mi se da sam ti o tome već govorila, ali svejedno, meni je prijatno da to ponavljam, a tebi će biti prijatno da slušaš, — kad sam te prvi put videla...

— Zašto su ti suze u očima? — prekide je Insarov.

— U mene? Suze? — Ona ubrisa oči maramom. — O, glupače: on još ne zna da se i od sreće plače. Dakle, ja sam htela da ti kažem: kad sam te prvi put videla, ništa osobito nisam našla u tebi, zbilja. Sećam se da mi se u početku Šubin mnogo više sviđao, mada ga nikad nisam volela, a što se tiče Andreje Petrovića, o, tu je bilo trenutaka kad sam pomišljala: da nije to on? A ti — ni najmanje; ali zato posle... posle... si mi obema rukama oduzeo srce!

— Poštedi me... — reče Insarov. On htede da ustane, ali se opet spusti na divan.

— Šta ti je? — zapita Jelena brižno.

— Ništa... još sam slab... Ne mogu da podnesem toliku sreću.

— Onda sedi mirno. Izvolite sedeti mirno, ne uzbuđujte se, — dodade ona, preteći mu prstom. — Zašto ste skinuli domaću haljinu? Još je rano da se gizdate! Sedite, a ja ću vam pričati priče. Slušajte i ćutite. Posle vaše bolesti moglo bi vam škoditi ako mnogo govorite.

Ona poče da mu priča o Šubinu, o Kurnatovskom, o tome šta je radila za poslednje dve nedelje, o tome da je, sudeći po novinama, rat neizbežan i da, prema tome, on, čim ozdravi sasvim, treba odmah, ne časeći ni časa, da nađe sredstva za odlazak. Sve je to govorila sedeći do njega i oslanjajući se na njegovo rame...

On je slušao, slušao, čas bledeći, čas crveneći... nekoliko puta htede da je zaustavi i odjednom se uspravi.

— Jelena, — reče nekakvim čudnim i oštrim glasom, — ostavi me, idi.

— Šta? — povika ona uprepašćeno. — Osećaš se rđavo? — dodade ona živo.

— Ne... meni je dobro... ali molim te, ostavi me.

— Ja te ne razumem... Ti me teraš? Šta to radiš? — reče ona. On se spusti s divana gotovo do poda i poče da joj ljubi noge. — Ne čini to, Dimitrije... Dimitrije...

On ustade.

— Ostavi me onda! Vidiš, Jelena, kad sam se razboleo, ja se nisam odmah onesvestio i znao sam da sam blizu propasti; čak i u vatri i u bunilu osećao sam, nejasno sam osećao, da mi se smrt približuje, praštao sam se sa životom, s tobom, sa svima, izgubio sam bio nadu... I odjednom ovaj preporođaj, ova svetlost posle mraka, ti... ti... pored mene, kod mene... tvoj glas, tvoje disanje... To je iznad moje moći! Ja osećam da te volim strasno, slušam kako se ti sama nazivaš mojom, ja ni za šta ne odgovaram... Idi!

— Dimitrije... — prošaputa Jelena i sakri glavu na njegovo rame. Ona ga je tek sada razumela.

— Jelena, — nastavi on, — ja te volim, ti to znaš, život bih dao za tebe... zašto si došla k meni sada kad sam slab, kad ne vladam sobom, kad mi je krv zapaljena... Ti kažeš da si moja... voliš me...

— Dimitrije, — ponovi ona, i sva se zapali, i još se tešnje pripi uz njega.

— Jelena, smiluj mi se, — idi, ja osećam da mogu umreti — ne mogu da izdržim ova uzbuđenja... sva moja duša stremi k tebi... Pomisli: smrt nas zamalo nije rastavila... a sada si ovde, u mome zagrljaju... Jelena.

Ona sva uzdrhta.

— Uzmi me onda, — prošapta ona jedva čujno.

XXIX

Nikola Artemijević hodao je namršten tamo amo po svome kabinetu. Šubin je sedeo kraj prozora s prebačenom nogom preko noge i mirno pušio svoju cigaru.

— Prestanite, molim vas, da koračate iz jednog ugla u drugi, — reče on stresajući pepeo sa cigare. — Ja sve čekam da ćete početi da govorite i okrećem se za vama — vrat me zabole. A uz to vam je hod nekako usiljen, melodramski.

— Vama je uvek do šale, — odgovori Nikola Artemijević. — Vi nećete da uđete u moj položaj, nećete da razumete, da sam ja navikao na tu ženu, da sam privezan za nju, najzad, da me njeno otsustvo muči. Evo, već je oktobar, zima je na pragu... Šta radi sad u Revelju?

— Mora da plete čarape... sebi — ne vama.

— Potsmevajte se, potsmevajte, ali ja vam kažem da ne poznajem drugu takvu ženu. Takvo poštenje i nekoristoljublje...

— Je li već predala menicu za naplatu? — zapita Šubin.

— Takvo nekoristoljublje, — ponovi Nikola Artemijević višim glasom, — to je za čudo. Meni govore, na svetu ima milion drugih žena; a ja kažem: pokažite mi taj mnlion, pokažite mi taj milion, govorim im ja: ces femmes — qu on me les montre![39] I ništa mi ne piše, to će me ubiti.

— Vi ste rečit kao Pitagora, — primeti Šubin, — ali znate li šta bih vam ja savetovao?

— Šta?

— Kad se Avgustina Hristijanovna vrati... razumete li me?

— Razumem, pa šta?

— Kad je ugledate... Pratite li dobro razvitak moje misli?

— Pa da, da.

— Pokušajte da je izbijete: šta će iz toga izići?

Nikola Artemijević se okrenu ljutito.

— Ja sam mislio da će mi on zaista dati kakav dobar savet. Ali šta bi se od njega moglo očekivati! Umetnik, čovek bez načela...

— Bez načela! A evo, kažu da je vaš ljubimac, gospodin Kurnatovski, čovek od načela, juče na kartama digao od vas sto

rubalja. To već nije delikatno, priznaćete.

— A što? Mi smo se kartali trgovački. U svakom slučaju, mogao sam se nadati... Ali njega tako malo cene u ovoj kući.

— On ko veli: ili ili! — prihvati Šubin. — Da li će mi biti tast ili ne — to je još pitanje sudbine, ali sto rubalja dobro su došli čoveku koji ne uzima mito.

— Tast! Kakav sam ja tast, do vraga? Vous rêvez, mon cher[40]. Razume se, svaka bi se druga devojka obraćala takvom mladoženji. Sami ocenite: čovek odvažan, pametan, sam sebi krči puta, u dve je gubernije radio...

— U... oj guberniji i gubernatora je vukao za nos.

— Može vrlo lako biti. Vidi se da je tako trebalo. Praktičan čovek, radenik...

— Dobro se i karta, — primeti opet Šubin.

— Pa da, dobro se i karta. Ali Jelena Nikolajevna... Zar bi ko mogao nju razumeti? Želeo bih znati gde je taj čovek koji bi se poduhvatio da dostigne ono šta ona želi? Čas je vesela, čas joj je dosadno; odjednom tako oslabi da je ne možeš pogledati, a posle se odjednom popravi, i to sve bez ikakva uzroka...

Uđe nezgrapni lakej sa kafom, pavlakom i dvopekom na poslužavniku.

— Ocu se sviđa mladoženja, — nastavi Nikola Artemijević, razmahujući dvopekom, — a kćeri ni brige nije! Lepo je to bilo u prošla patrijarhalna vremena, a sada smo sve to promenili. Nous avons changé tout ça[41]. Sad gospođica razgovara s kim hoće, čita šta joj je volja, šeta po Moskvi sama bez lakeja, bez služavke, kao u Parizu, to je sve uobičajeno. Ovo dana pitam, gde je Jelena Nikolajevna? Kažu, izvolela je izići. Kuda? To se ne zna. Je li to u redu?

— Uzmite vašu šolju, pa otpustite čoveka, — reče Šubin. — Sami ste govorili da devant les domestiques[42], — dodade on poluglasno.

Lakej pogleda Šubina ispod očiju, a Nikola Artemijević uze šolju, nali sebi pavlake i zgrabi jedno desetak dvopeka.

— Hteo sam samo da kažem, — poče on čim lakej iziđe, — da ja u ovoj kući ne značim ništa. To je sve. Zato što u naše vreme sve cene po spoljašnosti: poneki čovek i prazan i glup, ali se drži na visoko — i njega poštuju; drugi je, može biti, darovit, koji bi mogao... prineti veliku korist, ali iz skromnosti...

— Jeste li vi, Nikolinjka, državnik? — zapita Šubin tankim glasom.

— Dosta sa lakrdijama! — uzviknu ljutito Nikola Artemijević. — Vi se zaboravljate! Eto vam novog dokaza da ja u ovoj kući ništa ne značim, ništa!

— Ana Vasiljevna vas zlostavlja... jadniče! — reče Šubin, protežući se. — Ej, grešni smo mi ljudi, Nikola Artemijeviću! Bolje bi bilo da spremite kakav dar za Anu Vasiljevnu. Ovo dana joj je rođendan, a vi znate kako joj je mio i najmanji znak pažnje s vaše strane.

— Jeste, jeste, — odgovori brzo Nikola Artemijević, — vrlo sam zahvalan što ste me potsetili. Kako ne, kako ne, na svaki način. A već imam jednu stvarčicu: ogrlicu, onomad sam je kupio kod Rozenštrauha, samo ne znam, da li će joj se dopasti?

— A vi ste je kupili za tu, za reveljsku stanovnicu?

— To jest... ja... ja sam mislio...

— E, onda će joj se zacelo dopasti.

Šubin ustade sa stolice.

— Kuda ćemo večeras, Pavle Jakovljeviću, a? — zapita ga Nikola Artemijević, gledajući ga umiljato pravo u oči.

— Pa vi ćete u klub.

— Posle kluba, posle kluba.

Šubin se opet protegli.

— Ne mogu, Nikola Artemijeviću, treba sutra da radim. Drugi put.

I on ode.

Nikola Artemijević se namršti, prođe dva tri puta po sobi, izvadi iz ormana kadifenu kutiju u kojoj beše ogrlica, pa je stade zagledati i brisati maramicom od fulara. Zatim sede pred ogledalo i poče brižljivo raščešljavati svoju gustu, crnu kosu, naginjući glavu s važnim izrazom na licu, čas na jednu, čas na drugu stranu, upirući jezik u obraz i ne dižući očiju sa svoga razdeljka. Neko se nakašlja

iza njegovph leđa: on se obazre i vide lakeja, koji mu je bio doneo kafu.

— Šta ćeš? — zapita ga Nikola Artemijević.

— Nikola Artemijeviću! — reče lakej sa nekom svečanošću. — Vi ste naš gospodin!

— Znam, šta je dalje?

— Nikola Artemijeviću, nemojte se na mene razgneviti, ja ću samo, kao čovek koji je od svoje mladosti u službi vaše milosti, i iz prevelike vernosti prema vama, da javim nešto vašoj milosti...

— A šta to?

Lakej se zbuni,

— Vi ste izvoleli reći, — poče on, — da ne izvolevate znati kuda Jelena Nikolajevna izvoleva odlaziti. Ja sam to doznao.

— Šta brbljaš, magarče?

— Vaša volja, ali ja sam ih pre tri dana video kad su ušli u jednu kuću.

— Gde? Šta? Kakva kuća?

— Na... om uglu, do Povarske ulice. Nedaleko odavde. Ja sam pitao vratara kakvi ljudi stanuju u kući.

Nikola Artemijević lupi nogom.

— Jezik za zube, lenštino! Kako smeš?... Jelena Nikolajevna po dobroti srca obilazi sirotinju, a ti.,. Napolje, magarče!

Poplašeni lakej pojuri vratima.

— Stani! — dreknu Nikola Artemijević. — Šta ti je kazao vratar?

— Pa ni... ništa mi nije kazao. Kaže stu... student.

— Ćuti, lenštino! Slušaj, nevaljalče, ako ti o tome i u snu kome progovoriš...

— Molim vas...

— Ćuti! Ako samo pisneš... ako ma ko... ako ja doznam... Nećeš mi se ni pod zemljom sakriti! Čuješ li? Odlazi!

Lakej iziđe.

„Gospode, Bože moj! Šta to znači? pomisli Nikola Artemijević kad ostade sam. Šta mi reče ta budala? A? Ipak moram doznati kakva je ta kuća i ko tamo stanuje. Moram sam otići. Eto do čega je naposletku došlo! Un laquais! Quelle humiliation!”[43]

I, ponovivši glasno: un laquais!, zatvori ogrlicu u orman i ode Ani Vasiljevnoj. Nađe je u postelji sa podvezanim obrazom. Ali videći njene muke, on se toliko naljuti da se ona vrlo brzo rasplaka.

XXX

Međutim, opasnost koja se na Istoku skupljala planu. Turska objavi Rusiji rat; određen rok za evakuaciju kneževina beše već prošao; do sinopskoga pokolja već ne beše daleko. Poslednja pisma što ih je Insarov dobijao neodložno su ga pozivala u otadžbinu. Zdravlje mu se još ne beše popravilo, kašljao je, osećao je malaksalost, lake nastupe groznice, ali gotovo nikad nije bio kod kuće. Duša mu je plamtela, više nije mislio o bolesti. Neprestano je tumarao po Moskvi, krišom se viđao sa raznim licima, pisao je po čitave noći, nestajalo ga po čitave dane; gazdi je saopštio da će uskoro otputovati i unapred mu pokloni sav svoj nameštaj. Jelena se takođe pripremala za odlazak. Jednoga kišovitog dana sedela je u svojoj sobi i, rubeći maramice, s nehotičnom setom osluškivala fijukanje vetra. Njena sobarica uđe i reče joj da je tatica u maminoj sobi za spavanje i zove je tamo... „Mamica plaču, — šanu ona za Jelenom kad su izlazile, — a tatica se ljute…“

Jelena lako sleže ramenima i uđe u sobu za spavanje Ane Vasiljevne. Dobra supruga Nikole Artemijevića ležala je u zavaljenoj naslonjači i mirisala maramicu, natopljenu kolonjskom vodom; on sam stojao je kraj kamina zakopčan do grla, sa visokim, krutim i jako uštirkanim okovratnikom, nejasno potsećajući svojim držanjem tela na kakvoga skupštinskog govornika. Govorničkim pokretom ruke pokaza on svojoj kćeri stolicu, a kad ga ona, ne razumevši njegov pokret, molećivo pogleda, on dostojanstveno reče, ali ne okrećući glavu: „Molim vas, sedite.” (Nikola Artemijević uvek je ženi govorio vi, kćeri samo u sasvim izvanrednom slučaju.)

Jelena sede.

Ana Vasiljevna plačno se useknu. Nikola Artemijević zavuče desnu ruku za ivicu kaputa.

— Zvao sam vas, Jelena Nikolajevna, — poče on, posle dugog ćutanja, — da se objasnim s vama, ili, bolje reći, da potražim od vas objašnjenja. Ja sam nezadovoljan s vama, ili ne: to je suvišs blago rečeno; vaše ponašanje ljuti me, vređa me — mene i vašu majku... vašu majku koju vidite ovde.

Nikola Artemijević govorio je ovoga puta samo u basu. Jelena ćuteći pogleda u njega, zatim u Anu Vasiljevnu i preblede.

— Bilo je vreme, — pače opet Nikola Artemijević, — kad se kćeri nisu usuđivale da s visine gledaju svoje roditelje, kad je roditeljska vlast nepokorne nagonila da strepe. Na žalost, to je vreme prošlo, tako bar mnogi misle; ali verujte, još ima zakona koji ne dopuštaju... ne dopuštaju... jednom reči, još ima zakona. Molim, dakle, da na to obratite pažnju: zakoni postoje!

— Ali, tatice, — poče Jelena.

— Molim da me ne prekidate. Prenesimo se mislima u prošlost. ja i Ana Vasiljevna ispunili smo svoju dužnost. Ja i Ana Vasiljevna nismo ništa žalili za vaše vaspitanje, ni sretstva, ni staranja. Kakvu ste korist vi izvukli iz svega tog staranja, od tih izdataka — to je drugo pitanje; ali ja sam se s pravom nadao... ja i Ana Vasiljevna imali smo prava da se nadamo da ćete vi kao svetinju sačuvati bar ona moralna načela koja... koja smo vam mi, kao našoj jedinici... que nous vous avons inculqués, koja smo vam mi ulili. Mi smo se s pravom nadali da se nikakve nove „ideje“ neće dotaći te, tako reći, zavetne svetinje. I šta je bilo? Neću da govorim o lakomislenosti koja je opšta osobina vašega pola i vaših godina.. ali ko bi se mogao nadati da ćete se vi dotle zaboravnti...

— Tatice, — reče Jelena, — ja znam šta hoćete da kažete...

— Ne, ti ne znaš šta ja hoću da kažem! — dreknu promenjenim glasom Nikola Artemijević, iznenada promenivši i dostojanstveni izgled parlamentarca, i odmeren, ozbiljan govor, i u basu reče: — ti ne znaš, drska devojčice...

— Za Boga, Nicolas, — prošaputa Ana Vasiljevna, — vous me faites mourir[44].

— Ne govorite meni que je vous fais mourir[45], Ana Vasiljevna! Vi ne možete ni da zamislite šta ćete sada čuti! Spremite se za najgore, unapred vam kažem!

Ana Vasiljevna sva pretrnu.

— Ne, — nastavi Nikola Artemijević, obraćajući se Jeleni, — ti ne znaš šta hoću da kažem!

— Ja sam vam zgrešila, — poče Jelena.

— A, najzad!

— Ja sam zgrešila pred vama, — nastavi Jelena, — utoliko što vam već odavno nisam priznala...

— A, znaš li ti, — prekide je Nikola Artemijević, — da te mogu jednom reči satrti?

Jelena podiže oči na nj.

— Da, gospođice, jednom reči! Ne gledajte me tako! (On skrsti ruke na grudi). Dopustite mi da vas zapitam da li vam je poznata nekakva kuća na... om uglu, blizu Povarske ulice? Jeste li odlazili u tu kuću? (On lupi nogom). Odgovaraj, nesrećnice, i ne misli da me možeš prevariti! Ljudi, ljudi, lakeji, gospođice, de vils laquais[46] videli su vas kad ste ulazili tamo, k vašem...

Jelena sva planu, a oči joj zablistaše.

— Nemam razloga da vas varam, — reče ona, — tako je, ja sam odlazila u tu kuću.

— Vrlo lepo! Jeste li čuli, Ana Vasiljevna? Slušajte, slušajte. Vi sigurno znate ko tamo stanuje?

— Jeste, znam: moj muž.

Nikola Artemijević izbeči oči.

— Tvoj...

— Moj muž, — ponovi Jelena. — Ja sam se udala za Dimitrija Nikanorovića Insarova.

— Ti?... Ti si udata?... — jedva progovori Ana Vasiljevna.

— Tako je, mamice... Oprostite mi. Pre dve nedelje mi smo se tajno venčali.

Ana Vasiljevna pade u naslonjaču, a Nikola Artemijević kroči dva koraka unazad.

— Udata! Za tog odrpanog Crnogorca! Kći Nikole Stahova, plemića prvoga reda, pošla za skitnicu, za čoveka koji ne pripada nikakvom staležu! Bez roditeljskog blagoslova! I ti misliš da ću ja to tako ostaviti? Da se neću tužiti? Da ću to dopustiti... da ti... da... Ti ćeš u manastir, a on na robiju, u robijašku četu! Ana Vasiljevna, izvolite joj odmah reći da joj oduzimate nasledstvo.

— Za Boga, Nikola Artemijeviću, — prostenja Ana Vasiljevna.

— I kad se, kako se to desilo? Ko vas je venčao? Gde? Kako? Bože moj! Šta li će sada reći moji poznanici, ceo svet? I ti si, bestidna pritvorico, mogla posle toga još da živiš pod roditeljskim krovom? Nisi se bojala... groma nebesnog!

— Tatice, — reče Jelena (ona je sva drhtala od pete do glave, ali joj je glas bio čvrst), — vi možete da činite sa mnom sve što hoćete, ali me nepravedno korite za bestidnost i pritvorstvo. Ja nisam htela... da vas žalostim unapred, ali bih vam i preko volje ovo dana sve kazala, zato što iduće nedelje putujem odavde s mužem.

— Putujete? Kuda?

— U njegovu otadžbinu, u Bugarsku,

— Među Turke! — uzviknu Ana Vasiljevna i pade u nesvest.

Jelena pritrča materi.

— Odlazi! — povika Nikola Artemijević i uhvati kćer za ruku. — Odlazi, nesrećnice!

U tom trenutku otvoriše se vrata od sobe za spavanje i ukaza se bleda glava, sa sjajnim očima; to je bila glava Šubinova.

— Nikola Artemijeviću! — povika on iz sveg glasa, — Avgustina Hristijanovna doputovala je i zove vas.

Nikola Artemijević okrenu ss kao smušen, popreti Šubinu pesnicom, zastade za trenutak i brzo iziđe iz sobe.

Jelena pade pred noge materine i obgrli joj kolena.

*

Uvar Ivanović ležao je na svojoj postelji. Košulja bez okovratnika, sa velikim dugmetom pod grlom, obuhvatala je njegov debeli vrat i razdvajala se u slobodne bore na njegovim gotovo ženskim grudima, na kojima su se videli veliki krst od kiparisova drveta i ikonica. Tanki pokrivač bio je prebačen preko njegovih krupnih udova. Sveća je nejasno gorela na noćnom stočiću, pored velike čaše s kvasom, a kraj nogu Uvara Ivanovića, na postelji, sedeo je, ožalošćen, Šubin.

— Jest, — govorio je on zamišljeno, — ona je udata i sprema se da otputuje. Vaš sinovac je larmao i grmeo da ss sve horilo po kući; zatvorio se u sobi za spavanje da sve održi u tajnosti, a ne samo da su lakeji i sobarice, nego su i kočijaši mogli sve da čuju. Još i sad se dere i viče, zamalo što se nije sa mnom potukao, preti očinskom kletvom kao medved maljicom, no on je nemoćan. Ana Vasiljevna je utučena, ali nju više slama odlazak kćeri nego njena udaja.

Uvar Ivanović poče da prepliće prste.

— Mati, — reče on, — to ti je...

— Vaš sinovac preti, — nastavi Šubin, — da će se žaliti i mitropolitu, i general-gubernatoru, i ministru, a svršiće se tim što će ona otputovati. Kome je prijatno da svoju rođenu kćer ubija! Narogušiće se i opustiti rep.

— Nemaju pravo... — primeti Uvar Ivanović i srknu iz čaše.

— Tako je, tako je. Ali kakva će se huka buka u Moskvi podići, pretresaće se, osuđivati, ogovarati! Ona se toga nije bojala... Uostalom, ona je iznad njih. Ona putuje — a kuda? Strašno je i pomisliti! Kako daleko i u kakvu pustinju! Šta je čeka tamo? Kao da je gledam kako noću, po mećavi, po mrazu od trideset stepena, odlazi sa poštanske stanice. Rastaje se s otadžbinom, s porodicom; ali ja je razumem. Koga ostavlja ovde? Koga je viđala? Kurnatovske, Bersenjeve i mene, i to su još najbolji. Za kim da žali? Jedno je samo zlo: kažu da joj muž... vrag bi znao, jezik mi se zapliće na tu reč, kažu, da Insarov pljuje krv: to je zlo. Ja sam ga video ovo dana; lice mu je takvo da bi s njega odmah mogao da vajam Bruta... Znate li, Uvare Ivanoviću, ko je bio Brut?

— Ko bi ga znao? Čovek.

— Tako je, „on je bio čovek”. Jeste, ali mu je lice čudno i bolesničko, sasvim bolesničko.

— Boriti se... ili ne, svejedno, — reče Uvar Ivanović.

— Boriti se ili ne, svejedno, vi se danas sasvim tačno izražavate, ali nije svejedno živeti ili neživeti. A njoj je stalo do toga da malo s njime poživi.

— Mladićska posla, — reče Uvar Ivanović.

— Jeste, to je mladićski slavan i odvažan postupak... Smrt, život, borba, pad, pobeda, ljubav, sloboda, otadžbina... Lepo! Daj, Bože, svakome! To nije što i sedeti u blatu do grla i pretvarati se da ti je svejedno, kad ti ni najmanje nije svejedno. Ali tamo — situacija je ozbiljna, ima da se pobedi ili propadne!

Šubin obori glavu na grudi.

— Jest, — nastavi on posle dugog ćutanja. — Insarov je dostojan nje. Uostalom, kakva besmislica! Niko nje nije dostojan. Insarov... Insarov... Našto ta lažna skromnost? Uzmite da je on junak, da će se održati, mada je dosad toliko isto uradio koliko i mi, grešni; nismo ni mi valjda poslednji. ološ? Uzmimo mene, zar sam ja kakav ološ, Uvare Ivanoviću? Zar me je Bog baš tako kaznio? Zar mi nije dao

nikakve podobnosti, nikakva dara? Ko zna, možda će još s vremenom ime Pavla Šubina postati slavno? Eto, na vašem stolu leži bakarni groš. Ko zna, možda će se nekad, posle jednog veka, taj bakar upotrebiti za spomenik Pavlu Šubinu, koji će mu zahvalno potomstvo podići?

Uvar Ivanović nasloni se na lakat i upre oči u oduševljenoga umetnika.

— To je daleka pesma, — reče on naposletku, igrajući se prstima kao obično, — o drugima je reč, a ti... ovaj... o sebi.

— O, veliki ruski filosofe! — uzviknu Šubin. — Svaka vam je reč čisto zlato, i ne meni, već vama treba podići spomenik, i toga ću se ja prihvatiti. Eto tako, kako sad ležite, u tom položaju, u kome ne znaš šta je više: lenosti ili jačine? Tako ću vas saliti. Vi ste s opravdanim prekorom pobedili moju sebičnost i samoljublje! Da, da, ne treba o sebi govoriti, niti se hvaliti. Nema u nas još nikoga; kud god se obazreš, nema ljudi. Sve sama ništavila, svađalice, hamletovci, samojedi, ili podzemni mrak i pustoš, ili zvekani koji presipaju iz praznog u šuplje, dobošarske maljice! I još kakvih ih ima: izvežbali se do sramne tananosti, pa neprestano pipaju bilo svakom svome osećanju i sami sebi dostavljaju: evo šta sad osećam, evo šta sad mislim. Korisno, prikladno zanimanje! Ne, da u nas ima valjanih ljudi, ne bi ta devojka otišla od nas, ta osetljiva duša ne bi umakla, kao riba u vodu! Šta je to, Uvare Ivanoviću? Kad će nastati naše vreme? Kad će se kod nas narađati ljudi?

— Imaj strpljenja, — odgovori Uvar Ivanović, — biće ih.

— Biće ih? Zemljište! Sirova seljačka snago, ti si kazao: biće ih. Znajte da ću zapisati vaše reči. Ali, zašto gasite sveću?

— Hoću da spavam, laku noć.

XXXI

Šubin je rekao istinu. Neočekivana vest o Jeleninoj udaji zamalo što ne dođe glave Ani Vasiljevnoj. Ona pade u postelju. Nikola Artemijević je zahtevao od nje da nikako ne dopušta kćeri da joj izlazi na oči; on kao da se obradova toj prilici, da može pokazati sebe u punom značenju gospodara kuće, u svoj sili gospodara porodice; neprestano je larmao i grmeo na poslugu, govoreći: „Pokazaću vam ko sam ja, daću ja vama, počekajte samo!” Dok je on bio kod kuće, Ana Vasiljevna nije viđala Jelenu i zadovoljavala se Zojom, koja ju je vrlo usrdno dvorila i u sebi mislila: „Diesen Insaroff vorziehen — und wem?"[47] Ali čim bi Nikola Artemijević otišao (a to se dešavalo dosta često: Avgustina Hristijanovna odista se beše vratila), Jelena je dolazila svojoj materi i ova ju je dugo, ćuteći i sa suzama u očima, gledala. Taj nemi prekor prodirao je dublje od svakog drugog u srce Jelenino; ona tada nije osećala kajanje, već duboku, beskrajnu tugu, nalik na kajanje.

— Mamice, mila mamice, — govorila je ona, ljubeći joj ruke, — šta sam mogla drugo? Ja nisam kriva, zavolela sam ga i nisam mogla drukčije. Krivite sudbinu! Ona me je vezala za čoveka koji se tatici ne sviđa, koji me odvodi od vas.

— O! — prekide je Ana Vasiljevna, — ne spominji mi to. Kad pomislim kud polaziš, srce hoće da mi iskoči!

— Draga mamice, — odgovori Jelena, — tešite se tim da je moglo još i gore biti: mogla sam umreti.

— Pa i ovako se ne nadam da ću te ikad još videti. Možda ćeš tamo i umreti u kakvoj pustari (Ana Vasiljevna zamišljala je Bugarsku kao neku sibirsku stepu), ili ja neću preživeti taj rastanak.

— Ne govorite tako, dobra mamice, daće Bog, videćemo se opet. A i u Bugarskoj ima varoši kao i ovde.

— Kakve varoši tamo! Tamo je sad rat, tamo sad, kud god se makneš, pucaju iz topova... Hoćeš li skoro na put?

— Skoro... ako samo tatica... On hoće da nas tuži, preti da nas razvede.

Ana Vasiljevna podiže oči k nebu.

— Ne, Lenočka, neće vas on tužiti. Ja ni zašta na svetu ne bih pristala na taj brak, pre bih umrla; ali što je učinjeno, to se ne popravi; ne, ja ne dam da se moja kći sramoti.

Tako prođe nekoliko dana. Ana Vasiljevna prikupi snagu i jedno veče zatvori se s mužem u svoju sobu nasamo. Sve se u kući utiša i umuče. U početku ne ču se ništa, zatim zagrme glas Nikole Artemijevića, zatim poče prepirka,raču se vika, pa čak i jecanje... Šubin se već spremaše da sa sobaricama i Zojom priskoči u pomoć, ali se larma u sobi za spavanje malo pomalo utiša, pređe u razgovor i umuče. Samo po katkad razlegalo se tiho jecanje, pa i to prestade. Ključevi zazvečaše iraču se škripanje otvorenoga ormana... Vrata se otvoriše i Nikola Artemijević iziđe. Pogleda surovo u sve oko sebe i ode u klub; a Ana Vasiljevna pozva Jelenu k sebi, snažno je zagrli i, oblivši se gorkim suzama, promrmlja:

— Sve je u redu, neće vas tužiti, i sad ti ništa više ne smeta da otputuješ... da nas napustiš.

— Hoćete li dopustiti Dimitriju da dođe, da vam zahvali, — zapita Jelena svoju majku kad se ova malo umiri.

— Počekaj malo, dušo moja, još ne mogu sad da vidim onoga koji nas je razdvojio. Videćemo se pred odlazak.

— Pred odlazak, — žalosno ponovi Jelena.

Nikola Artemijević je pristao „da ne stvara skandal”, ali Ana Vasiljevna ne reče svojoj kćeri po kakvu je cenu dao taj pristanak. Nije joj kazala da mu je obećala isplatiti sve dugove i da mu je iz ruke u ruku dala hiljadu rubalja u srebru. Povrh svega toga on odlučno izjavi Ani Vasiljevnoj da se ne želi sastati s Insarovom, koga je i sada nazivao Crnogorcem, a kad dođe u klub, bez ikakve potrebe poče da govori o Jeleninoj udaji — sa svojim drugom u igri, inžinjerskim generalom u ostavci. „Jeste li čuli”, govorio je s pritvornom nemarnošću, „moja se kći od velike učenosti udala za nekakvog studenta". General ga pogleda kroz naočare, promumla: „Hm!” i zapita ga na šta on igra.

XXXII

Međutim se približavao dan rastanka. Novembar je bio pri kraju, poslednji rok je isticao. Insarov beše odavno posvršavao sve svoje poslove i goreo je od želje da se što pre otrgne iz Moskve. I doktor ga je žurio: „Vama je potrebna toplija klima”, govorio mu je on, „ovde se nećete popraviti”. I Jelenu je mučilo nestrpljenje: nju je brinulo bledilo Insarovljevo, njegova mršavost. Često je sa strahom pogledala u njegove promenjene crte. Njen položaj u roditeljskoj kući postajao je nesnosan. Mati ju je brojala u mrtve, a otac se ponašao s njom prezrivo hladno: blizina rastanka mučila je i njega, ali je on smatrao za svoju dužnost, dužnost uvređenog oca, da krije svoje osećaje, svoju slabost. Ana Vasiljevna zažele najzad da vidi Insarova. Njega uvedoše lagano kroz sporedan ulaz. Kad on uđe u njenu sobu, ona dugo ne mogaše da počne razgovor s njim, čak se nije mogla odlučiti da ga pogleda: on sede kraj njene naslonjače i sa mirnim poštovanjem očekivaše njenu prvu reč. Jelena je takođe sedela tu i držala u svojoj ruci majčinu ruku. Ana Vasiljevna podiže najzad oči i reče: „Bog neka vam sudi, Dimitrije Nikanoroviću”... pa zastade; prekori se slediše na njenim usnama.

— Pa vi ste bolesni — primeti ona. — Jelena, on ti je bolestan!

— Bio sam bolestan, Ana Vasiljevna, — odgovori Insarov, — još i sad se nisam oporavio; ali se nadam da će me vazduh moje otadžbine sasvim povratiti.

— Da... Bugarska! — prošapta Ana Vasiljevna, misleći: „Bože moj, Bugarin koji umire, glas mu kao iz bureta, oči ispale, skelet, pravi skelet, kaput mu stoji kao tuđ, žut kao limun — a ona mu je žena, ona ga voli... ta to je san”... Ali se brzo pribra. — Dimitrije Nikanoroviću, — reče ona, — morate li vi... morate li da putujete?

— Moram, Ana Vasiljevna.

Ana Vasiljevna ga pogleda.

— Oh, Dimitrije Nikanoroviću, ne dao vam Bog da vi ikad osetite ovo što ja sad osećam... Ali mi obećajte da ćete je čuvati, da ćete je voleti... Oskudicu nećete trpeti dok sam živa!

Suze joj zagušiše glas. Ona raširi ruke, a Jelena i Insarov padoše joj u zagrljaj.

*

Sudbonosni dan osvanu najzad. Beše ugovoreno da se Jelena oprosti sa roditeljima kod kuće, a da krene na put iz stana Insarovljeva. Odlazak beše naznačen u dvanaest sati. Četvrt sata pre roka dođe Bersenjev. On se nadao da će kod Insarova zateći njegove zemljake, koji će ga pratiti; ali oni su već svi bili otputovali, bila su otputovala i ona dva tajanstvena lica koja čitaoci poznaju (oni su bili svedoci na Insarovljevoj svadbi). Krojač dočeka klanjajući se „dobroga gospodina;" možda od žalosti, a možda i od radosti što je dobio nameštaj, bio je sasvim pijan; žena ga brzo odvede. U sobi beše sve pripravno: kofer uvezan konopcem stojao je na podu. Bersenjev se zamisli: mnogo uspomena probudi se u njegovoj duši!

Dvanaest sati davno otkucaše, kočijaš je već bio tu, ali „mladenci" se još ne pojaviše. Najzad se začuše žurni koraci na stepenicama i Jelena uđe, praćena Insarovom i Šubinom. Jelenine oči behu crvene, ostavila je majku da leži u nesvesti; rastanak je bio vrlo težak. Jelena već više od nedelje dana nije videla Bersenjeva: u poslednje vreme on je retko prelazio Stahovljevima. Nije očekivala da će ga videti, pa uzviknu: „To ste vi! Hvala vam!" i zagrli ga; Insarov ga takođe zagrli. Nastade mučno ćutanje. Šta su mogla reći ta tri čoveka, šta su osećala ta tri srca? Šubin prvi uvide da bi trebalo živim zvukom prekratiti ovo mučno ćutanje.

— Opet se sastao naš trio, — poče on, — ali poslednji put! Pokorimo se sudbini, sećajmo se dobroga iz prošlosti i pođimo s Bogom u novi život! „Zbogom pošli na daleki put!" poče on da peva, ali prestade. Odjednom mu dođe zazorno i teško. Grešno je pevati tamo gde leži samrtnik; a u tom trenutku, u toj sobi, umirala je ta prošlost koje se on sećao, prošlost ljudi koji su se tu skupili. Ona je umirala, da se preporodi u novi život, može biti... ali je ipak umirala.

— No, Jelena, — poče Insarov, obraćajući se ženi, — je li sve gotovo? Sve je plaćeno i složeno. Samo još ovaj kofer da se iznese. Gazda!

Gazda uđe u sobu sa ženom i ćerkom. On sasluša, klateći se, Insarovljevu naredbu, podiže kofer na rame i brzo ga snese niz stepenice, lupajući čizmama.

— Sad, po ruskom običaju, treba da sednemo, — reče Insarov.

Svi posedaše: Bersenjev sede na stari divančić, Jelena sede do njega; gazdarica sa ćerkom čučnu na prag. Svi ućutaše; svi se usiljeno osmehivahu, a niko nije znao zašto se smeši; svaki je hteo nešto da kaže na rastanku, i svaki je (izuzimajući, razume se, gazdaricu i njenu kćer: one su samo buljile oči), svaki je osećao da je u sličnom trenutku dopušteno samo da se kaže kakva budalaština, da bi svaka značajnija, pametna ili iskrena reč bila nekako neumesna, gotovo lažna. Insarov prvi ustade i poče da se krsti... „Ostaj nam zbogom, sobice naša!” — uzviknu on.

Začuše se poljupci, zvučni ali hladni poljupci rastanka, za srećan put, neiskazane želje, obećanja da će pisati, poslednje, polu ugušene reči oproštaja...

Jelena, sva uplakana, sede u kola; Insarov joj je brižljivo pokrivao noge ćebetom. Šubin, Bersenjev, gazda, njegova žena i kći s neizbežnom maramom na glavi, vratar, nekakav nepoznati zanatlija — svi stojahu pred kapijom, kad odjednom u dvorište uleteše bogate saonice u kojima beše upregnut hitar kasač, i iz saonica iskoči Nikola Artemijević stresajući sneg sa kaputa.

— Hvala Bogu, kad sam vas još zatekao, — reče on i brzo priđe kolima. — Evo ti, Jelena, naš poslednji roditeljski blagoslov, — dodade on, nagnuvši se kćeri i izvadivši iz džepa od kaputa malu ikonicu ušivenu u kesicu od kadife, i metnu joj je na vrat. Ona zajeca i poče da mu ljubi ruke, a kočijaš za to vreme donese iz saonica bocu šampanjca i tri čaše.

— No! — reče Nikola Artemijević, kome su suze padale na dabrovu jaku od kaputa, — morao sam vas ispratiti i poželeti srećan put... — On poče da sipa šampanjac; ruke su mu drhtale, pena se podizala preko ivica i padala na sneg. On uze jednu čašu, a druge dve dade Jeleni i Insarovu, koji već beše seo do nje. — Bog vam dao... — poče Nikola Artemijević, ali ne mogaše da dovrši i ispi vino; oni takođe ispiše. — Sad bi vi trebalo, gospodo, dodade on, obraćajući se Šubinu i Bersenjevu, ali u tom trenutku kočijaš ošinu konje. Nikola Artemijevnć potrča pored kola. — Gledaj, piši nam, — reče on isprekidanim glasom. Jelena promoli glavu kroz kola i promuca: „Zbogom, tatice, Andreja Petroviću, Pavle Jakovljeviću, zbogom svi, zbogom, Rusijo!” i pade natrag u kola. Kočijaš još

jednom izmahnu bičem, zazvižda; kola zaškripaše i, zavijajući kroz kapiju, udariše u desno i — iščezoše.

XXXIII

Bio je vedar aprilski dan. Po širokom kanalu koji odvaja Veneciju od uske pruge nanesenoga morskoga peska koja se zove Lido, plovila je šiljasta gondola, polako se ljuljajući pri svakom pokretu dugačkoga vesla gondolijerova. Pod njenim niskim krovom, na mekanim kožnim jastucima, sedeli su Jelena i Insarov.

Crte lica Jelenina behu se malo izmenile otkad je otišla iz Moskve, ali im izraz beše sasvim drukčiji: bio je smotren i strog, a oči su joj gledale smelije. Sve joj se telo beše rascvetalo, a kosa, koja je padala oko beloga čela i svežih obraza, činjaše se da je raskošnija i gušća. Samo oko usana ukazivaše se, kad se ne osmehivahu, u jedva primetnoj borici, prisustvo potajne, stalne brige. Izraz lica Insarovljeva, naprotiv, beše ostao onaj isti, ali mu crte behu jako promenjene. Beše omršao, ostareo, pobledeo, i pogurio se; gotovo je neprestano kašljao, kratkim, suvim kašljem, a u upalim mu očima svetleo je neki čudnovati sjaj. Na putu iz Rusije, Insarov je blizu dva meseca ležao bolestan u Beču i tek pri kraju marta stiže sa ženom u Veneciju: otuda se nadao da će preko Zadra u Srbiju i Bugarsku; drugi putovi su bili zatvoreni. Rat je već plamteo pored Dunava; Engleska i Francuska objavile su rat Rusiji, sve slovenske zemlje komešale su se i spremale za ustanak.

Gondola pristade uz unutrašnji kraj Lida. Jelena i Insarov pođoše po uskoj peskovitoj stazici, ograđenoj mladim uvelim drvetima (koji svake godine zasađuju i koja se svake godine osuše), ka spoljašnjoj strani Lida, kraj mora.

Počeše šetati po obali. Jadransko more valjalo je pred njima svoje mutno-plave talase, koji su se penili, šuštali, nabujavali i vraćali se nazad, ostavljajući na pesku male školjčice i odlomke morske trave.

— Kakvo tužno mesto, — primeti Jelena. — Bojim se da ovde ne bude suviše hladno za tebe; ali se dosećam zašto si hteo da dođeš ovamo.

— Hladno! — odgovori Insarov s brzim i gorkim osmehom. — Krasan ću ja vojnik biti ako se i hladnoće bojim. A došao sam amo... kazaću ti zašto. Odavde gledam more, pa mi se čini da sam bliže

svojoj otadžbini. Vidiš, ona je tamo, — dodade on pokazujući rukom na istok. — Otuda i vetar duva.

— Možda će taj vetar doterati onu lađu što je očekuješ? — reče Jelena. — Eno se beli jedro, da neće baš taj biti?

Insarov pogleda na more, u daljinu, kuda mu Jelena pokazivaše.

— Rendić je obećao da će nam za osam dana sve udesiti, — primeti on. — Čini mi se da se na njega možemo osloniti... Jesi li čula, Jelena, — dodade on oduševljeno, — priča se kako su siromašni dalmatinski ribari mnogo od svoga. olova, — znaš onoga što ga meću po krajevima mreže da bi pala na dno, — poklonili za kuršume! Novaca nisu imali, oni samo od ribolova i žive, ali su radosno žrtvovali svoj poslednji imetak i sad gladuju. Kakav divan narod!

— Aufgepasst![48] — dreknu im iza leđa oholi glas. Začu se gluhi topot konjskih kopita i austriski oficir u suroj bluzi i zelenoj kapi projaha mimo njih... Oni jedva stigoše da se uklone.

Insarov mračno pogleda za njim.

— On nije kriv, — reče Jelena, — ti znaš da ovde nemaju drugog mesta gde bi konje projahali.

— On nije kriv, — odgovori Insarov, — ali mi je krv uzbunio svojom drekom, svojim brkovima, svojom kapom i celom svojom spoljašnjošću. Hajdemo natrag.

— Hajdemo, Dimitrije. A ovde i onako duva vetar. Ti se nisi čuvao posle bolesti u Moskvi i zato si odležao u Beču. Zato sad treba da budeš obazriviji.

Insarov je ćutao, samo mu gorak osmeh pređe preko usana kao i maločas.

— Hoćeš li, — nastavi Jelena, — da se prošetamo po Canal Grande?[49] Jer mi još otkad smo ovde nismo dobro videli Veneciju. A večeras ćemo u pozorište: imam dve karte za ložu. Kažu da će se davati nova opera. Hoćeš li da današnji dan posvetimo sebi, da zaboravimo politiku, rat, sve, da znamo samo to: da živimo, dišemo i zajednički mislimo da smo spojeni zanavek... Hoćeš li?

— Kad ti to želiš, Jelena, — odgovorn Insarov, — to se zna da i ja hoću.

— Ja sam to znala, — primeti Jelena smešeći se. — Hajdemo, hajdemo.

Oni se vratiše u gondolu, sedoše i narediše da ih lagano voze po Canal Grande.

Ko nije video Veneciju u aprilu, taj će teško moći da pretstavi sebi svu neiskazanu lepotu te čarobne varoši. Blagost i prijatnost proleća dolikuju Veneciji kao sjajno sunce leta divnoj Đenovi, kao zlato i purpur jeseni velikome starcu Rimu. Lepota Venecije potresa i uzbuđuje želje kao proleće, muči i draži neiskusno srce kao obećanje skore, neizbežne ali tajanstvene sreće. Sve je u njoj sjajno, razumljivo, i sve obavijeno gustim velom nekakve ljubavne tišine, sve u njoj ćuti i sve je ljupko, sve je u njoj nežno, počinjući od samoga imena: nije badava samo njoj dato ime Divna. Gomile dvorova i crkava stajale su lako i čudesno, kao skladni san mladoga boga. Ima nešto kao bajka, nešto dražesno čudno u zelenkasto sivom sjaju i svilenom prelivu nemih talasa u kanalu, u tihom kretanju gondola, bez šumne ulične larme i lupnjave. „Venecnja umire, Venecija je pusta”, govore vam njeni stanovnici: ali može biti da joj je baš ta poslednja lepota, lepota opadanja u najlepšem cvetu u pobedi lepote, nedostajala. Ko je nije video, taj je ne poznaje: ni Kanaleti, ni Gvardi (a i da ne govorim o novim slikarima) nisu mogli da naslikaju tu srebrnu nežnost vazduha, tu daljinu koja se i udaljuje i približuje, taj divni sklad najfinijih nacrta i nežnih boja. Preživeli, razbijen životom čovek ne treba da ide u Veneciju: ona će mu biti gorka kao uspomsna na neispunjene želje iz prve mladosti; ali će biti slatka onome u kome još ključa snaga, ko oseća da je srećan; neka taj donese svoju sreću pod njeno čarobno nebo, i, ma koliko da je sjajna, ona će mu je još više pozlatiti neviđenim sjajem.

Gondola u kojoj su sedeli Insarov i Jelena lagano je plovila pored Riva dei Schiavoni[50], duždeve palate, Pijacete i ušla u Veliki Kanal. S obe strane pružali su se dvorovi od mermera, činilo se kao da lagano plove mimo njih, jedva dopuštajući da ih pogled obuhvati i shvati sve lepote. Jelena se osećala vrlo srećna: u plavetnilu njenoga neba bio je samo jedan taman oblačak, ali i on se udaljavao: Insarovu je bilo mnogo bolje toga dana. Oni doploviše do strmog luka Rialta i vratiše se natrag. Jelena se bojala hladnih

crkava zbog Insarova, ali se seti Akademije delle belle Arti[51], i naredi gondolijeru da vozi tamo. Oni brzo obiđoše sve dvorane toga maloga muzeja. Kako nisu bili ni znalci, ni diletanti, nisu se zadržavali pred svakom slikom, nisu se usiljavali: nekakva sjajna radost obuze ih iznenada. Odjednom im se sve učini zanimljivo. (Deca dobro poznaju te osećaje). Na veliko zaprepašćenje trojice posetilaca Engleza, Jelena se zacenjivaše od smeha pred Tintoretovom slikom svetoga Marka, koji je leteo s neba, kao žaba u vodu, da spase zlostavljanog roba; Insarov je bio ushićen leđima i listovima onoga energičnog čoveka u zelenoj odeždi koji stoji na prvom planu Ticijanovog Vaznesenja i pruža ruku ka Madoni; ali je zato sama Madona, lepa i zdrava žena, koja mirno i veličanstveno teži ka prestolu Boga Oca, zadivila i Insarova i Jelenu. Dopade im se takođe i ozbiljna i sveta ikona starca od Čima da Koneljano. Izlazeći iz Akademije, oni se još jednom obazreše na Engleze, s dugačkim zečjim zubima i velikim zaliscima, koji su išli za njima — i nasmejaše se; videše svoga gondolijera u kratkom kaputiću i kratkim pantalonama — i nasmejaše se; videše trgovkinju sa zamotuljkom i sede kose na vrh glave — i nasmejaše se još jače; pogledaše najzad jedno drugo u lice i obuze ih smeh, a kad ponova sedoše u gondolu, stiskoše vrlo snažno ruke jedno drugom. Stigoše u gostionicu, uđoše u svoju sobu i narediše da im se donese ručak. Veselost ih nije ostavljala ni za vreme ručka. Nutkali su se, pili su u zdravlje svojih moskovskih prijatelja, hvalili kelneru ukusnu ribu i traži od njega žive frutti di mare,[52]; kelner se klanjao, a izlazeći od njih mahao glavom i, šta više, jedanput sa uzdahom prošaptao: poveretti![53] Posle ručka odoše u pozorište.

U pozorištu davala se Verdijeva opera, dosta štura, ako ćemo po savesti reći, ali koja je već uspela da obiđe sve evropske pozornice, operu koju mi Rusi vrlo dobro znamo, Traviatu. Sezona u Veneciji već je bila prošla, i ni jedan se pevač nije uzdizao iznad osrednjega nivoa, svaki je krečao koliko je imao moći. Ulogu Violete imala je neka neznatna pevačica i, sudeći po hladnom prijemu publike, slabo omiljena, ali je imala dara. To je bila mlada, nimalo lepa, crnooka devojka sa ne sasvim ravnim i već razbijenim glasom. Odevena je

bila do naivnosti raznoliko i neukusno, crvena mrežica pokrivala joj je kosu, haljina od iznošenog plavog atlasa stezala joj je grudi, grube švedske rukavice dopirahu joj do oštrih lakata; a i otkuda bi kći nekoga bergamskog pastira znala kako se odevaju pariske kamelije! Nije znala ni da se kreće na pozornici; ali je u njenoj igri bilo mnogo istine i neusiljene prostote i pevala je s onim osobito strasnim izrazom i ritmom koji je samo osobina Italijana. Jelena i Insarov sedeli su zajedno u mračnoj loži, blizu pozornice; šaljivo raspoloženje koje ih beše obuzelo u Akademiji delle Belle Arti, nikako ih ne ostavljaše. Kad se otac nesrećnoga mladića, koji je zapao u mreže razvratnice, pojavn na pozornici u smešnom fraku, u čupavoj beloj vlasulji, otvori krivo usta i, zbunivši se unapred, ispusti žalosno tremolo u basu, oni oboje zamalo ne prsnuše u smeh... Ali Violetina igra učini prijatan utisak na njih.

— Ovoj sirotoj devojci niko i ne pljeska, — reče Jelena, — a ja nju hiljadu puta pretpostavljam kakvoj oholoj znamenitosti drugoga reda, koja bi se krivila i lomila, sva izveštačena. Ovoj kao da nije do šale, pogledaj je, ona i ne gleda publiku.

Insarov se naže na ivicu lože i pažljivo zagleda Violetu.

— Da, — reče on, — ona se ne šali, miriše na smrt.

Jelena ućuta.

Poče treći čin. Zavesa se podiže... Jelena se trže kad se ukaza postelja, navučene zavese, bočice sa lekovima i zaklonjena lampa... Sećala se bliske prošlosti... „A budućnost? A sadašnjost?“ proleti joj kroz glavu. Kao za pakost, u odgovor na pritvorni kašalj pevačice,raču se u loži prigušen, neizveštačen kašalj Insarovljev... Jelena krišom pogleda u njega i odmah zauze bezbrižan i miran izraz. Insarov je razumeo, pa poče da se smeška i pevuši.

Ali on brzo ućuta. Igra Violetina bila je sve bolja, sve slobodnija. Ona je odbacila sve tuđe, sve nepotrebno i našla sebe, a to je retka i najveća sreća za umetnika! Ona je odjednom prešla ovu crtu koja se ne može opredeliti, ali iza koje živi lepota. Publika se prenu, iznenađena. Ružna devojka s razbijenim glasom počinjaše da je osvaja, da vlada njom. Ali i glas pevačičin nije više zvučao kao razbijen: bio je zagrejan i snažan. Pojavi se „Alfredo”; radostan krik Violetin umalo ne izazva u publici onu buru koja se zove fanatismo, i pred kojom je ništavno sve naše severno urlikanje... Jedan trenutak i

publika opet ućuta. Otpoče duet, najlepši deo opere, u kojem je kompozitor uspeo da izrazi svu žalost za ludo straćenom mladošću, poslednju borbu očajne i nemoćne ljubavi. Zanesena i obuzeta nadahnućem opšteg saučešća, sa suzama umetničke radosti u očima, pevačica se predade talasu što je dizaše, lice joj se izmeni i, pred užasnim priviđenjem smrti koja joj se naglo približavaše, zapeva s takvim izlivom molbe koja dopire do neba: „Lascia mi vivere... morir si giovane”[54], da se celo pozorište zatrese od besnog pljeska i oduševljenih uzvika.

Jelena se sva ohladi. Ona poče svojom rukom polako tražiti ruku Insarovljevu, nađe je i snažno je steže. On odgovori na njen stisak, ali ni ona njega, niti on nju pogleda. Taj stisak nije bio kao onaj kojim su se pre nekoliko sati međusobno pozdravili u gondoli.

Oni otploviše u svoju gostionicu opet po Canal Grande. Noć već beše nastala, svetla i tiha noć. Oni isti dvorci izlažahu im na susret, ali se činjahu drukčiji. Neki od njih, koje je osvetljavala mesečina, sijali su kao zlato, a u samom tom sjaju kao da iščezavahu pojedinosti ukrasa i linija na prozorima i balkonima; oni su se jasnije ocrtavali na zgradama okruženim providnom maglom. Gondole sa svojim malim crvenim fenjerima kao da su još tiše i brže plovile; tajanstveno su blistala njihova čelična vesla, tajanstveno se podizala i padala nad srebrnim ribicama u ustalasanoj vodi; ovde onde začuše se kratki i umereni usklici gondolijera (oni sad nikad ne pevaju), drugi se zvuci gotovo nisu čuli. Gostionica u kojoj su stanovali Insarov i Jelena, nalazila se na Riva dei Schiavoni; pre nego što dođoše do nje, oni iziđoše iz gondole i prođoše nekoliko puta oko pijace svetoga Marka, ispod svodova, gde se pred malim kafanama tiskalo mnoštvo besposlenog sveta. Ići u dvoje s voljenim bićem po tuđem gradu, između tuđinaca, nekako je osobito prijatno: sve se čini lepo i značajno, svima želiš dobra, mira i one sreće kojom si sam ispunjen. Ali se Jelena više nije mogla bezbrižno predavati osećanju svoje sreće: njeno srce, potreseno skorašnjim utiscima, nije moglo da se umiri; a Insarov, prolazeći pored duždeve palate, pokaza ćuteći na otvore austriskih topova koji su izvirivali ispod najnižih svodova, i navuče šešir na oči. Pri tom je osećao umor — i, pogledavši poslednji put na crkvu sv. Marka i na njena kubeta, gde

se pod zracima mesečine na plavom olovu pojavljivahu tačke fosforne svetlosti, oni lagano pođoše u svoj stan.

Prozori njihove sobice gledali su na široki kanal, koji se širio od Riva dei Schiavoni do Džijudeke. Upravo prema njihovoj gostionici podizala se tanka visoka kula Svetoga Đorđa; desno, visoko u vazduhu, svetlucala je zlatna kugla Dogane — i, okićena kao nevesta, stajala je najlepša od sviju crkava, Redentore Paladija; levo su se crnele katarke od lađa i dimnjaci parobrodski; gdegde visilo je, kao veliko krilo, upola razvijeno jedro, a vetromeri jedva su se pomerali. Insarov sede kraj prozora, ali mu Jelena ne dade da se dugo naslađuje izgledom; beše ga odjednom obuzela vatra i spopade ga nekakva proždiruća slabost. Ona ga namesti u postelju, posede kraj njega dok on ne zaspa, pa se lagano vrati k prozoru. O, kakva je tiha i prijatna bila noć, kakvom je golubijom mirnoćom disao prozračan vazduh, kako su svaka patnja i svaki jad morali da umuknu i da zaspe pod tim vedrim nebom, pod tim svetim i nevinim zracima! „O, Bože, mislila je Jelena, našto smrt, našto rastanak, bolest i suze? Ili našto ova lepota, ovo slatko osećanje nade, našto umiravajuća svest o nekom trajnom pristaništu, nepromenljivoj odbrani i besmrtnoj zaštiti? Šta znači ovo nebo što ss osmehuje i blagosilja, ova srećna zemlja što se odmara? Zar je ovo samo u nama, a izvan nas večna hladnoća i ćutanje? Zar smo mi sami... sami... a tamo svuda u svima tim nedostupnim dubinama i bezdanima da nam je tuđe? Našto onda ta žudnja i radost za molitvom? („Morir si giovane” zazvuča joj u duši)... Zar se ne može izmoliti, otkloniti, spasti?... O, Bože, zar se ne može verovati u čuda?” Ona spusti glavu na sklopljene ruke. „Dosta, prošapta ona. Zar je već dosta? Bila sam srećna, ne samo nekoliko trenutaka, ne časova, ne nekolnko dana, već nekoliko nedelja uzastopce. A s kakvim pravom?” Ona se poče plašiti svoje sreće. „Ali ako je to nemoguće? pomisli ona. Ako se to ne daje badava? Ta to je bilo nebo... a mi smo samo jadni i grešni ljudi... Morir si giovane... O, mračna utvaro, odlazi! Njegov život nije samo meni potreban!”

„Ali ako je ovo — kazna, pomisli ona opet, ako tek sada treba da iskusimo pravednu odmazdu za naše grehe? Moja je savest ćutala, ona je i sada mirna, ali zar je to dokaz nevinosti? O, Bože, zar smo toliko grešni! Zar ti koji si stvorio ovu noć, ovo nebo, hoćeš da nas

kazniš za to što smo se voleli? Onda, ako je on kriv, ako sam ja kriva, dodade ona s nehotičnim uzbuđenjem, onda daj mu, o Bože, daj nam oboma da bar umremo časno i slavno — tamo, na poljima njegove otadžbine, a ne ovde u ovoj zabačenoj sobnci”.

„A bol jadne, usamljene majke?” zapita se ona i zbuni, ali ne nađe odgovora na to pitanje. Sirota Jelena nije znala da je sreća svakoga čoveka osnovana na nesreći drugoga, da čak i njegove koristi i ugodnosti zahtevaju štetu i neugodnost drugih, kao statua podnožje.

„Rendić!” promrmlja u snu Insarov.

Jelena mu priđe na prstima, naže se nad nim i ubrisa mu znoj sa čela. On se malo promeškolji po jastuku pa opet zaspa.

Ona opet priđe prozoru i opet je obuzeše misli. Poče se tešiti i uveravati da nema razloga da se boji. Šta više, ona se zastide od svoje slabosti. „Zar postoji opasnost? Zar mu nije bolje? šaputala je ona. Da nismo danas bili u pozorištu, ne bi mi na um dolazile takve misle”. U tom trenutku ugleda ona visoko nad vodom belog galeba; njega je verovatno poplašio ribar, i on je leteo ćuteći i krivudajući, kao da bira mesto gde će se spustiti. „Eto, ako poleti na ovu stranu, pomisli Jelena, to će biti dobar znak”... Galeb se obrnu u mestu, spusti krila — i, kao ustreljen, s tužnim krikom pade nekud daleko iza mračne lađe. Jelena zadrhta, a zatim joj dođe krivo što je zadrhtala, pa, ne svlačeći se, prileže na postelju pored Insarova, koji je teško i ubrzano disao.

XXXIV

Insarov se probudi dockan s teškom glavoboljom i s osećanjem nekakve gadne slabosti, kako je sam govorio, u celome telu. Ali opet ustade.

— Je li dolazio Rendić? — bilo je njegovo prvo pitanje.

— Nije još, — odgovori Jelena pružajući mu poslednji broj „Osservatore Triestino”, u kome se mnogo pisalo o ratu, o slovenskim zemljama, o kneževinama. Insarov poče da čita, a ona opet da sprema kafu za nj... Neko zakuca na vrata. „Rendić”, pomisliše oboje, ali taj što je kucao progovori ruski: „Je li slobodno?“ Jelena i Insarov pogledaše se začuđeno. Ne čekajući njihov odgovor, u sobu uđe kicoški obučen čovek, sa šiljatim licem i hitrim očima. Bio je veseo, kao da je ovoga časa dobio veliki dobitak na lutriji ili da je čuo najprijatniju novost.

Insarov se podiže sa stolice.

— Vi kao da me ne poznajete, — poče nepoznati, slobodno prilazeći k njemu i prijatno se klanjajući Jeleni. — Ja sam Lupojarov, sećate li se, mi smo se upoznali u Moskvi, kod E... vih.

— Da, kod E.. vih, — reče Insarov.

— Nego, nego! molim vas da me pretstavite vašoj ženi. Gospođo, ja sam uvek duboko poštovao Dimitrija Vasiljevića (on se popravi): Nikanora Vasiljevića, i vrlo sam srećan što najzad imam čast da se i s vama upoznam. Pomislite, — nastavi on, obraćajući se Insarovu, — ja sam tek sinoć doznao da ste vi ovde. I ja stanujem u ovoj gostionici. Kakva je to varoš — ova Venecija — poezija, i to je dovoljno! Jedno je samo strašno: prokleti Austrijanci na svakom koraku! Ah, ti Austrijanci! Zbilja, jeste li čuli da se na Dunavu vodila odlučna bitka: ubijeno je tri stotine turskih oficira, Silistrija je zauzeta, Srbija je već objavila nezavisnost. Vi se, kao patriota, radujete tome, jel te? I u meni samom ključa slovenska krv! Ipak vam savetujem da budete obazriviji, uveren sam da se na vas pazi. Ovde je strašno razvijena špijunaža! juče mi prilazi nekakav sumnjiv čovek i pita me: „Jeste li vi Rus?” Odgovorio sam mu da sam Danac... A vi ste, jamačno, bolesni, dragi Nikanore Vasiljeviću. Treba da se polečite; gospođo, vi treba da polečite vašega muža. Ja sam juče kao lud obilazio crkve i palate — vi ste svakako bili u duždevoj palati? Kakvo

bogatstvo svuda! Osobito ona velika dvorana i mesto Marino Falijero; tako i piše: decapitati pro criminibus[55]. Bio sam i u čuvenim tamnicama: eto, tu mi se duša uzbunila — ja sam, možda se sećate, uvek voleo da se zanimam socijalnim pitanjima i da ustajem protiv aristokratije — i znate kuda bi odveo zaštitnike aristokratije: u te tamnice. Pravo je kazao Bajron: „I stood in Venice on the bridge of sighs"[56]; uostalom, i on je bio aristokrat. Ja sam uvek bio za progres. Mladi naraštaj je sav za progres. A kakvi su Anglo-francuzi? Videćemo šta će oni učiniti: Bustrapa i Palmerston. Vi znate, Palmerston je postao prvi ministar! Ne, ma šta se govorilo, ruska pesnica nije šala. Užasna je varalica taj Bustrapa! Ako hoćete daću vam Les Châtiments de Victor Hugo — divno! L'avenir de gendarme de Dieu[57] — malo smelije rečeno — ali sila je sila. Dobro je kazao i knez Vjazemski: „Evropa tvrdi: Baš-Kadik-Lar, ne diže očiju sa Sinopa". Ja volim poeziju. Ja imam i poslednju knjižicu Prudonovu, ja imam sve. Ne znam kako vi, ali ja se radujem ratu; samo da me ne pozovu kući, a ja se odavde spremam u Florenciju, u Rim: u Francusku se ne može — onda mislim u Španiju — žene su tamo, kažu, divne, samo ima mnogo sirotinje i insekata. Otišao bih u Kalifornnju, — nama Rusima je sve lako, — ali ja sam jednome uredniku dao reč da ću do sitnica proučiti pitanje o trgovini na Sredozemnom Moru. Vama se možda čini da predmet nije zanimljiv, nego stručan, ali nama su baš potrebni, preko potrebni stručnjaci, dosta smo filosofirali, sad nam je potrebna praksa, praksa... No vi ste vrlo bolesni, Nikanore Vasiljeviću, možda vas zamaram, ali svejedno, ostaću još malo...

I još dugo je tako preklapao Lupojarov i, polazeći, obećao da će opet doći.

Izmučen tom neočekivanom posetom, Insarov leže na divan.

— Eto, — reče on žalosno, pogledavši u Jelenu, — eto vam vašeg mladog naraštaja! Mnogi se drže i prave važni, a u duši su takve kreštalice, kao ovaj gospodin.

Jelena nije pobijala muža; u tom trenutku nju je mnogo više uznemiravala Insarovljeva slabost, Nego stanje svega mladog naraštaja u Rusiji... Ona sede do njega i uze rad. On zaklopi oči,

ležeći nepokretno, bled i mršav. Jelena pogleda u njegov oštro ocrtan profil, u njegove izdužene ruke, i iznenadni strah steže joj srce.

— Dimitrije... — poče ona.

On se trže.

— Šta je? Je li došao Rendić?

— Nije još... ali šta misliš — ti si u vatri, ti si bolestan, hoću li poslati po lekara?

— Tebe je taj brbljavac poplašio. Nije potrebno. Odmoriću se malo i sve će proći. Posle ručka ćemo poći opet nekud...

Prođe dva sata... Insarov je neprestano ležao na divanu, ali nije mogao da zaspi, mada je žmurio. Jelena se nije odmicala od njega, bila je ispustila rad na krilo i nije se micala.

— Zašto ti ne spavaš? — zapita ga ona najzad.

— Počekaj malo. — On uze njenu ruku i metnu sebi pod glavu. — Eto... ovako je dobro. Probudi me odmah čim Rendić dođe. Ako on kaže da je lađa pripravna, onda ćemo odmah poći... Treba sve da upakuješ.

— To će za čas biti gotovo, — odgovori Jelena.

— Šta je taj čovek trabunjao o bitkama, o Srbiji, — progovori posle kratkog ćutanja Insarov. — Mora da je sve sam izmislio. Ali treba, treba ići. Ne treba gubiti vremena... Budi spremna.

On zaspa i sve se u sobi utiša.

Jelena nasloni glavu na leđa od naslonjače i dugo gledaše kroz prozor. Vreme se beše promenilo, vetar je duvao jako. Teški oblaci su brzo jurili po nebu, tamna katarka ljuljala se u daljini, dugački vetrokaz sa crvenim krstom neprestano je uzletao, padao i opet uzletao. Šetalica staroga sata kucala je teško s nekakvim žalosnim zvrjanjem. Jelena sklopi oči. Ona je rđavo spavala cele noći; malo zatim zaspa i ona.

Usnila je čudan san. Činilo joj se da se vozi u čamcu po Caricinskom Jezeru s nekim nepoznatim ludima. Oni ćute i sede nepomično, niko ne vesla, čamac se sam kreće. Jelena se ne boji, ali joj je dosadno: ona bi htela da dozna, kakvi su to ljudi i zašto je ona s njima? Ona gleda a jezero se širi, obale nestaju — to nije všie jezero već nemirno more; veliki, sjajni, nemi talasi podižu se sa dna; nepoznati saputnici odjednom poskakaše, počeše vikati i mahati

rukama... Jelena ih poznaje: među njima je i njen otac,. Ali nekakav beli vihor naleta na talase... sve se zavrte i izmeša...

Jelena se osvrće: kao i pre, sve je unaokolo belo; ali to je sneg, sneg, beskrajan sneg. I ona nije više u čamcu, nego se vozi, kao iz Moskve, u kolima; ona nije sama; do nje sedi neko malo stvorenje, uvijeno u stari kožuh. Jelena pogleda bolje, to je Kaća, njena sirota drugarica. Jelena se uplaši. Zar ona nije umrla? misli ona.

— Kaća, kuda mi ovo putujemo?

Kaća ne odgovara, nego se još bolje zavija u svoj kožuh, njoj je hladno. I Jeleni je hladno, ona gleda put pred sobom: kroz snežni prah vidi se varoš u daljini. Vide se visoke bele kule sa srebrnim glavama... Kaća, Kaća, ovo je Moskva? Nije, pomisli Jelena, ovo je Solovecki Manastir: u njemu ima mnogo malih ćelija, kao u košnici, tu je zagušljivo, tesno — tu je zatvoren Dimitrije. Ja ga moram osloboditi... Odjednom se otvori pred njom mračna, duboka provalija. Kola padaju u nju, Kaća se smeje. Jelena, Jelena! čuje se glas iz provalije.

„Jelena!” začu se i na javi u njenim ušima. Ona brzo podiže glavu, obrnu se i ukoči se. Insarov, bled kao sneg, sneg iz njenoga sna, bio se upola pridigao sa divana i gledaše u nju krupnim, sjajnim i strašnim očima. Kosa mu beše rasuta po čelu, usne čudnovato otvorene. Strah, pomešan s nekakvom tužnom umiljatošću, izražavao se na njegovom iznenada promenjenom licu.

— Jelena! — izgovori on, — ja umirem.

Ona s uzvikom pade na kolena i priljubi se uz njegove grudi.

— Svemu je kraj, — ponovi Insarov, — ja umirem... Zbogom, jadnice moja! Zbogom, otadžbino!...

I on nauznačice pade na divan.

Jelena istrča iz sobe i poče zvati u pomoć, poslužitelji odjuriše po lekara. Jelena se vrati Insarovu.

U tom trenutku na pragu se ukaza čovek širokih pleća, preplanuo, u debelom, vunenom kaputu i niskom šeširu od mušeme. On zastade zaprepašćen.

— Rendiću! — viknu Jelena, — to ste vi! Vidite, tako vam Boga, njemu je rđavo! Šta mu je? Bože, Bože! On je juče izlazio, govorio je sa mnom do ovoga časa...

Rendić ništa ne odgovori, samo se ukloni. Mimo njega vešto promače čovečuljak sa vlasuljom i naočarima: to beše lekar, koji je stanovao u istoj gostionici. On priđe Insarovu.

— Sinjora, — reče joj on posle nekoliko trenutaka, — gospodin stranac je umro — il signore forestiere e morto, — od anevrizma, spojenog sa rastrojstvom pluća.

XXXV

Sutradan, u toj istoj sobi, kraj prozora, stojao je Rendić; pred njim, uvijena u šal, sedela je Jelena. U susednoj sobi ležao je Insarov u mrtvačkom sanduku. Jelenino lice beše preplašeno i bez života; na čelu, među obrvama, behu joj se pojavile dve bore: one pridavahu napregnut izraz njenim ukočenim očima. Na prozoru je ležalo otvoreno pismo od Ane Vasiljevne. Ona je zvala svoju kćer u Moskvu, bar na mesec dana, tužila se na svoju samoću, na Nikolu Artemijevića, pozdravljala je Insarova, raspitivala za njegovo zdravlje i molila ga da pusti ženu.

Rendić je bio Dalmatinac, mornar, s kojim se Insarov upoznao kad je putovao u otadžbinu, i koga je sad našao u Veneciji. Bio je to čovek surov i grub, odvažan i odan Slovenstvu. Turke je prezirao, a Austrijance mrzeo.

— Dokle ćete ostati u Veneciji? — zapita ga Jelena italijanski. I glas joj beše bez života kao i lice.

— Još dan dva, da se pripremim i da ne izazovem podozrenje, a onda pravo u Zadar. Ali ne mogu obradovati naše zemljake. Njega su odavno očekivali, u njega su se uzdali.

— U njega su se uzdali, — ponovi Jelena mehanički.

— Kad ćete ga sahraniti? — zapita Rendić.

Jelena odgovori, ne odmah:

— Sutra.

— Sutra? Ostaću. Hoću i ja da bacim pregršt zemlje u njegov grob. Treba i vama da pomognem. Ali bolje bi bilo da on leži u slovenskoj zemlji.

Jelena pogleda u Rendića.

— Kapetane, — reče ona, — uzmite mene s njim, pa nas prevezite na drugu stranu mora, daleko odavde. Da li je to mogućno?

Rendić se zamisli.

— Mogućno je, ali je teško. Moramo imati posla s ovdašnjim vlastima. No, recimo, da sve to udesimo i da ga sahranimo tamo, ali kako ću vas vratiti posle?

— Nije potrebno da me vraćate natrag.

— Kako? A gde ćete?

— Ja ću već naći sebi mesto, samo nas uzmite, povedite me.

Rendić se počeša po potiljku.

— Kako hoćete, ali ćemo imati muke. Idem da pokušam, a vi me čekajte posle dva sata.

On ode. Jelena pređe u susednu sobu, prisloni se na zid i dugo stojaše kao okamenjena. Zatim pade na kolena, ali nije mogla da se moli Bogu. U njenoj duši nije bilo prekora, nije se usuđivala da pita Boga zašto je nije poštedeo, požalio i sačuvao, zašto je kaznio više nego što je bila kriva, ako je uopšte bila kriva? Svaki je od nas kriv već samo zato što je živ, i nema takvog velikog mislioca, nema takvoga dobrotvora čovečanstva, koji bi se, na osnovu koristi što je prinosi, mogao nadati da ima pravo na život... Ali se Jelena nije mogla moliti Bogu, ona je bila kao okamenjena.

Te noći otisnuo se široki čamac od gostionice u kojoj su stanovali Insarovi. U čamcu je sedela Jelena sa Rendićem, pored njih je ležao dugačak mrtvački sanduk, pokriven crnom čojom. Plovili su skoro ceo sat, i najzad doploviše do male lađe sa dve katarke, koja je bila ukotvljena na samom izlazu iz pristaništa. Jelena i Rendić popeše se na lađu, mornari iznesoše sanduk. Od ponoći podiže se bura, ali rano ujutru lađa je već bila prošla Lido. Preko dana besnela je bura s užasnom jačinom i izvežbani mornari iz kancelarije „Lojda” odmahivahu glavama i ne očekivahu ništa dobro. Jadransko more između Venecije, Trsta i dalmatinske obale vrlo je opasno.

Tri nedelje posle Jeleninog odlaska iz Venecije, Ana V.asiljevna dobi u Moskvi ovo pismo:

„Mili moji roditelji, ja se za navek praštam sa vama. Više me nećete videti. Juče je umro Dimitrije. Za mene je sve svršeno. Danas polazim s njegovnm telom u Zadar. Njega ću sahraniti, a šta će sa mnom biti ne znam! Ali za mene nema druge otadžbine, osim otadžbine D. Tamo se sprema ustanak, biće rata: ja idem u milosrdne sestre, hoću da negujem bolesne i ranjenike. Ne znam šta će biti sa mnom, ali ću i posle emrti D. ostati verna njegovoj uspomeni i ideji celog njegovog života. Naučila sam srpski i bugarski. Možda sve ovo ja neću moći da preživim — utoliko bolje. Došla sam na kraj provallje i moram pasti. Nije nas uzalud sudbina spojila: ko zna, možda sam ga ja ubila, sad je red na njega da me

odvuče za sobom. ja sam tražila sreće — a naći ću, može biti, smrt. Ali je tako moralo biti, vidi se da je bila pogreška... No smrt sve pokrije i izmiri! Zar nije tako? Oprostite mi sve uvrede koje sam vam nanela, to je bilo nehotice. A da se vratim u Rusiju — našto? Šta da radim u Rusiji?

Primite moje poslednje poljupce i blagoslove, i ne osuđujte me.

J”

*

Od toga vremena prošlo je već pet godina, i nikakva vest ne dođe više o Jeleni. Uzalud behu sva pisma i raspitivanja; uzalud je i sam Nikola Artemijević, po zaključenju mira, putovao u Veneciju i Zadar. U Veneciji je doznao to što je već poznato čitaocu, a u Zadru niko mu nije mogao dati pouzdanih vesti o Rendiću i njegovoj lađi. Govorilo se nešto, kao da je pre nekoliko godina more, posle velike bure, izbacilo na obalu mrtvački sanduk, u kojem su našli muški leš... Po drugim pouzdanim izveštajima, taj sanduk i nije izbacilo more, nego ga je donela i sahranila na obali nepoznata dama, koja je doputovala iz Venecije; neki su uveravali da su tu damu viđali docnije u Hercegovini pored vojske, koja se tada prikupljala; opisivali su čak i njeno odelo, crno od glave do pete. Kako mu drago, ali Jelenin trag iščeze za navek i nepovratno, i niko ne zna da li je ona još živa, da li se krije gde, ili se već završilo njeno lutanje i došla smrt na red. Dešava se da se čovek probudi i s nehotičnim strahom zapita: je li moguće da mi je već trideset... četrdeset... pedeset godina? Kako je to život tako brzo prošao? Kako se to smrt tako brzo približila? Smrt je kao ribar koji kad uhvati ribu u mrežu podrži je još neko vreme u vodi: riba još pliva, ali je u mreži, i ribar je uzima — kad hoće.

*

Šta je bilo s ostalim ličnostima iz naše pripovetke?

Ana Vasiljevna je još živa; ona je vrlo postarela od udara koji ju je snašao, žali se manje, ali mnogo više tuguje. Nikola Artemijevnć takođe je ostareo i osedeo i najzad se rastao s Avgustinom Hristijanovnom... On sad napada sve što je tuđe. Njegova ključarica, lepa Ruskinja od trideset godina, nosi svnlene haljine, zlatno

prstenje i minđuše. Kurnatovski, kao čovek od temperamenta i energičan, crnomanjast i obožavalac ljupkih plavuša, oženio se Zojom; ona ga u svemu sluša, šta više prestala je i da misli nemački. Bersenjev je u Hajdelbergu; njega su o državnom trošku poslali u inostranstvo; bio je već u Berlinu i Parizu i nije gubio uzalud vreme; od njega će izići vrlo sposoban profesor. Učeni ljudi obratili su pažnju na njegova dva članka: O nekim osobenostima staronemačkog prava u pitanju sudsknh kazna, i O važnosti gradskih zakona u pitanju civilizacije; šteta je samo što su oba članka napisana teškim stilom i prošarana stranim rečima. Šubin je u Rimu; on se sav posvetio svojoj umetnosti i drže ga za jednog od najistaknutijih mladih vajara, koji mnogo obećava. Strogi putnici nalaze da nije dovoljno proučio staru umetnost, da nema „stila” i broje ga u đake francuske škole; od Engleza i Amerikanaca ima masu porudžbina. U poslednje vreme, podigla je mnogo huke jedna njegova Bahantkinja: ruski graf Boboškin, poznati bogataš, spremao se da mu je otkupi za 1000 skudi, ali se predomislio i dao 3000 drugome vajaru, Francuzu pur sang[58], za grupu koja je pretstavljala „Mladu seljanku koja umire od ljubavi na grudima Genija Proleća”. Šubin se katkad dopisuje s Uvarom Ivanovićem, koji se jedini ni u čemu nije promenio. „Sećate li se, pisao mu je nedavno, šta ste mi kazali one noći kad smo doznali da se sirota Jelena udala, kad sam sedeo na vašoj postelji i razgovarao s vama? Sećate li se da sam vas tada pitao, da li će i kod nas nekada biti ljudi? Vi ste mi odgovorili: „biće”. O sirova seljačka snago! Evo i sad, ja vas odavde iz moje „lepe daljine” opet pitam: no, šta mislite, Uvare Ivanoviću, da li će ih biti?”

Uvar Ivanović preplitaše prste i upravi u daljinu svoj zagonetni pogled.

---

[1] Vi me razumete. — Prim. prev.

[2] Vile. — Prim. prev.

[3] Hohol, Malorus. — Prim. prev.

[4] Koji baca iz praćke, grdi, osporava. — Prim. prev.

[5] Moja četkica. — Prim. prev.

[6] Poslednju misao Veberovu. — Prim. prev.

[7] Sobna haljina. — Prim. prev.

[8] Ljudi bez srca. — Prim. prev.

[9] Molim da odgovorite. — Prim. prev.

[10] Zbogom. — Prim. prev.

[11] Ko? — Prim. prev.

[12] Izlet, zabava. — Prim. prev.

[13] Kakva laž! — Prim. prev.

[14] Vašu ruku, gospođo. — Prim. prev.

[15] Jezero. — Prim. prev.

[16] Hajdemo. — Prim. prev.

[17] O jezero, godina je jedna završila svoj tok. — Prim. prev.

[18] Ponovo. — Prim. prev.

[19] Mišići na ruci. — Prim. prev.

[20] Poljubac. — Prim. prev.

[21] Obešenjak! — Prim. prev.

[22] Čujete li, gospodine... Jedan poljubac od nje. — Prim. prev.

[23] Bože moj. — Prim. prev.

[24] Dršći, Vizantijo! — Prim. prev.

[25] Kao ološ. — Prim. prev.

[26] Plemićke porodice. — Prim. prev.

[27] Izvolite izići, a vi, gospođo, molim ostanite. — Prim. prev.

[28] Mogućno. — Prim. prev.

[29] Zdravicu. — Prim. prev.

[30] Komedijaša. — Prim. prev.

[31] Pravi stoik. — Prim. prev.

[32] Raširenih ruku, — Prim. prev.

[33] Bolji svet, na svom mestu. — Prim. prev.

[34] To je čovek! — Prim. prev.

[35] Novcem, t.j. da osigura honorar. — Prim. prev.
[36] Kakva laž. — Prim. prev.
[37] Istočnjačka tkanina. — Prim. prev.
[38] Ili Cezar ili ništa. — Prim. prev.
[39] Te žene, neka mi ih pokažu! — Prim. prev.
[40] Vi sanjate, dragi moj. — Prim. prev.
[41] Mi smo sve to promenili. — Prim. prev.
[42] Pred poslugom. — Prim. prev.
[43] Jedan sluga! Kakvo poniženje! — Prim. prev.
[44] Nikola, vi ćete me umoriti. — Prim. prev.
[45] Da ću vas umoriti. — Prim. prev.
[46] Podli lakeji. — Prim. prev.
[47] Pretpostaviti ovog Insarova — i to kome? — Prim. prev.
[48] Pazi! — Prim. prev.
[49] Veliki Kanal. — Prim. prev.
[50] Slovenska obala. — Prim. prev.
[51] Akademija umetnosti. — Prim. prev.
[52] Plodove mora. — Prim. prev.
[53] Jadni. — Prim. prev.
[54] Daj mi da živim... umreti tako mlada. — Prim. prev.
[55] Pogubljeni zbog krivice. — Prim prev.
[56] Stajah u Veneciji na Mostu Uzdisaja. — Prim. prev.
[57] Kazne od Viktora Iga. Budućnost božjeg žandarma. — Prim. prev.
[58] Čiste krvi. — Prim. prev.